

Literary Research

Year18, NO. 73

Fall 2021

 DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.18.73.3>

 DOR: [20.1001.1.17352932.1400.18.73.3.6](https://doi.org/10.2634/Lire.18.73.3)

The Adventures of Hajji Baba of Isphahan as a Picaresque Novel

Maryam Saeedi¹, Samira Bameshki²

Received: 3/2/2021

Accepted: 15/6/2021

Abstract

Rereading Persian novels from the perspective of genre classification is a necessity that is lacking in literary research. The main issue in this research is to study this novel as a Picaresque novel and to show Picaresque features in it. The necessity of conducting this research is that in this article, we investigate why this novel can be considered as a picaresque novel and Hajji Baba as a Picaro character, and in addition, the historical, social and cultural context of the period of writing this work and the relationship between this type of novel and the situational context of the time of text production is also studied. According to the obtained results, this novel is a Picaresque novel due to its satirical and critical language, simplicity of writing, first person perspective, realism and having an episodic plot and Hajji Baba is also due to possessing traits such as lying, cunning, shrewdness, belonging to the lower classes of society, being constantly traveling, being dependent and on a ration of many masters, and not being morally committed means a picaro hero. Also, the unsettled political, social and cultural situation in the period of Fath-Ali Shah Qajar, caused chaos, insecurity and disorder in the

---

¹ . M.A graduated of Persian Language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Iran, Email: Maryamsaeedi0110@gmail.com

² . Corresponding author, Assistant Professor of Persian Language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Iran, <https://orcid.org/0000-0002-9634-0442> ; Email: bameshki@um.ac.ir

society in Iran at that time and emerge of picaresque people, which eventually led to the appearing of this narrative genre which critical-satirical approach to the situation and having picaresque people is one of its important features and has favorably depicted the conditions of that era.

Keywords: *picaresque novel, Picaresque, The Adventures of Hajji Baba of Isfahan, Mirza Habib Isfahani, James Morier.*

Extended Abstract

1. Introduction

In the sixteenth century, a new type of literature became known as Picaresque narration or Ayari narration (see: Sieber, 1389: 8) whose main character is a Picaresque. A thief or a rogue who is helpless and earns his living by deception and gimmick. Appearance of such heroes in the world of writing, especially in Spanish fiction - in which the main character implied and emphasized the fundamental impact of social, economic and cultural conditions on members of society - signals the collapse of a system called Feudalism in which aristocracy were assumed ideal and great.

Picaresque novel was not limited to Spain, but " later the continuation of this type of literature penetrated in Europe (Italy, Germany and France) and even in the twentieth century some works in the Picaresque style were written in America" (see: Sieber, 1389: 30-40). This genre also exists in Maqamat, which is a style of writing in the Arab countries of Asia. Some even believe that picaresque was taken from Arabic Maqamat. For example, Ghunaymi Hilal has pointed to the similarities between Badi al-Zaman's and Hariri's Maqamat with the stories of the Spanish Picaresque and the imitation of Spanish Muslim writers of Arabic Maqamat in the late thirteenth century (Ghunaymi Hilal, 1390: 280-279).

This type of literature continuously appeared in the field of fiction. It seems that by the translation of Mirza Habib Isfahani from the novel *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* by British diplomat James Morier, this genre became more prominent in the area of Iranian story writing. According to a search conducted in the fictional works of Persian literature, the novel *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* is one of the best works that shows the most features of Picaresque.

Therefore, it is necessary to discuss the features of Picaresque in this novel and to open the door for further studies of this type of novel among different types of Persian novels. The main issue in this research is reading and reviewing this novel as a picaresque novel and the main focus is on this purpose to show that:

Research Questions

- what and how are the Picaresque features in novel *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan*?
- for what reason (s) can Hajji Baba's character be considered as a Picaro?
- what has Hajji Baba's novel got to do with the context of its translation and its political, social and cultural condition?

2. Literature Review

Reading the Persian novel of *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* as an example of Picaresque novel and examining its background shows that the researches that have been done in the field of Picaresque so far have examined the origin of Picaresque type and its similarities with Ayari literature or Maqamat which has nothing to do with our research; Such as the article "Comparative Narratology of the Maqamat and Picaresque" (2016); "Writing Maqama and picaresque based on Hariri's Maqamat and the life story of Lazarillo de Tormes" (2016); "Maqama and Picaresque: Has the style of Picaresque story writing been influenced by Maqama writing?" (1397); "Elements of intertextuality in the narratives of Picaresque and Maqamat" (2015); "Origin of Picaresque, East or West?" (2015) and the article "Features of Picaresque character in Iranian and foreign stories" (2015). In all of these articles basis of the work has been on the authors of Western Picaresque novels or Maqamat, and none of them has studied a Picaresque novel among Persian novels. Only two studies have been conducted on the study of the characteristics of Picaresque story in Persian stories; an article entitled "The Story of Picaresque in Jamalzadeh Short Stories" (1397) whose author to conclude that the literary genre of Picaresque novel owes much to the Iranian literary tradition, studied short stories by Mohammad Ali Jamalzadeh (ie: Vilan al-Dawlah, Bile Dig Bile Choghondar, political men, The chats of Mullah Ghorban Ali, Goose Kebab) and next to it, recounted one of the anecdotes of Hariri's Maqamat and also an anecdote of Gulistan as a complete example of Picaresque anecdote. The second is an article entitled "Picaresque, the link between" *The Adventures of Hajji Baba*

of *Isfahan* "and" *Voyages d'un faux derviche* "(1398), which is a comparative study that bears the similarities of this novel with a work called " *Voyages d'un faux derviche* "by the Hungarian writer Arminius Vambery. The present study differs from the mentioned research both due to the detailed study of the characteristics of Picaresque and Picaro and also the study of the text production context.

3. Methodology

In this article, narratology and theory of narrative have been used to study Haji Baba's novel.

3. Results

The present study is dedicated to the study of the literary genre of Picaresque novel in the novel of *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan*. The results of the studies are as follows: Hajibaba's personality due to his characteristics such as: poverty and misery, being handyman of many masters, instability and change of identity, agility and intelligence, being opportunist, being deceptive and cunning , lying and being liar , hypocrisy and duplicity, stealing, not adhering to morality and being stationary is considered a picro character. *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* is a Picaresque novel; because the structure of the story is episodic and includes 134 chapter; is realistic; it has a critical view, it is satirical and sometimes humorous; story is told in the language of the main character of the story, Haji baba of Isfahan; therefore, the point of view of the work is the first person and the novel is expressed in a simple and fluent language, the life story of a picaro is depicted and the main character of the novel, Haji Baba, is a anti-hero.

It is the political, social and cultural condition of society that give rise to this species; and in any society where the conditions are prepared, characters of Picaro appear. The time of writing *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* is in the period of the reign of Fath Ali Shah Qajar. In this period, the king's weakness and incompetence, his tyranny, selfishness and lust, corruption of officials, courtiers and politicians, foreign interference and aggression, especially Britian, war with Russia, poverty and low literacy in society, distressed condition of people and anxiety of people about the situation of the country has caused insecurity, chaos, the deterioration of the situation of Iranian society at that time and appearing picaro characters ; therefore, we can say this genre, the content of which is criticizing conditions of that time and picaros, has well described conditions of that period.

References

1. Abrams, M. H. & Galt Harpham, G, (2009). *A Glossary of Literary Terms*, Boston: Wadsworth Cengage Learning.
2. Abrams, M. H. and Galt Harpham, G, (2009). *A Glossary of Literary Terms*, Translated by Saeid Sabzian Moradabadi, Rahnama: Tehran.
3. Arab Yousefabadi, Faezeh and Samira Bamshki. (2017). "Comparative Narrative of Maqama and Picaresque". *Journal of Arabic Language and Literature*, vol 14. Pp. 83-105.
4. Bahar (Malek al-shoara), Mohammad Taghi, *Stylistics, The Story of Evolution of Persian Prose*, Tehran: Amirkabir.
5. Balay, Christophe and Michel Cuypers, (1987), *Aux Sources de la Nouvelle Persane*, translated by Ahmad Karimi Hakak, Papyrus: Tehran.
6. Bobani. Farzad. (2009). "James Morier, Haji Baba and Colonial Literature." *Foreign languages research*. Vol.43. Pp. 5-27.
7. Brewer, E, Cobham, (2003). *Brewer Dictionary of Phrase and Fable*. London: Blackmask Online.
8. Butor ,Michel, *Essais sur le Roman*, translated by Saeid Shartash, Soroush: Tehran.
9. Cottam, Richard W. (1964). *Nationalism in Iran*. Translated by Ahmad Tadayon, Tehran: Kavir.
10. Cuddon, J. A., *A Dictionary of Literary Terms*, translated by Kazem Firuzmand, 2nd ed., Shadegan: Tehran.
11. Dad, Sima, (1992), *Dictionary of Literary Terms*, Tehran: Morvarid.
12. Daneshgar. Azar. (2020). "Picaresque, the link between "*The Adventures of Hajji Baba of Isfahan*" and "*Voyages d'un faux derviche*". *Quarterly Journal of Literary Criticism and Stylistics*. Islamic Azad University, Shahrekord Branch. Pp. 57-78.
13. Fashahi, Mohammad Reza, (1975), *A Short Report on Intellectual and Social Developments in the Feudal Society of Iran*, Tehran: Gutenberg.
14. Ghanimi al-Hilal, Mohammad, (2011), *Comparative Literature (History and Transformation, Impactability, Influence of Islamic Culture and Literature)*, translated by Morteza Ayatollah Zadeh Shirazi. Tehran: Amirkabir.
15. Halabi, Ali Asghar, (1985), *An Introduction to Irony and Humor in Iran*, Tehran: Courier of Translation and Publication.
16. Lothe, Jakob, *Narrative in fiction and film: an introduction*, Omid Nikfarjam, Minooye Kherad: Tehran.
17. Mirsadeghi, Jamal and Meymant (Zolghadr), (2011), *Guide to Novel Writing*, Tehran: Sokhan.
18. Mirsadeghi, Jamal, (1997), *Fiction*, Tehran: Sokhan.
19. Morier, James, (1998), *Haji Baba of Isfahan*, translated by Mirza Habib Isfahani, Elmi: Tehran.
20. Mostofi, Abdollah, (1983), *The Administrative and Social History of the Qajar Period: (The Story of My Life)*, 2nd ed., Tehran: Zavar.

21. Nategh, Homa, *Don't do the crime, if you can't do the Time*, Tehran: Agah.
22. Nik Kholq, Ali Akbar & Asgari Nouri, (1998), *Fields of Sociology of Iranian Nomads*, Tehran: Chapakhsh.
23. Pavlovich, Mikhail, (1978), *Three Articles on the Iranian Constitutional Revolution*, translated by Hoshyar, 3rd ed., Tehran: Pocket Books Company.
24. Razi, Najmal-din, (1993), *Mursad al-Ebad*, edited by Amin Riahi, Tehran: Toos.
25. Sabzian Moradabadi, Saeed and Mir Jalalal-din Kazazi, (2009), *Dictionary of Theory and Literary Criticism (Vocabulary of Literature and Related Fields)*, Tehran: Morvarid.
26. Safa, Zabih allah, (1985), *Ganjineh Sokhan*, Tehran: Amirkabir.
27. Sepehr, Mohammad Taqi Lesan al-Molk, (2011), *Naskh al-Tawarikh* (Qajar history), by effort of Jamshid Kianfar, Tehran: Asatir.
28. Shamim, Ali Asghar, (2000), *Iran in Qajar Period*, Tehran: Zaryab Publishing.
29. Sieber, Harry, (2020), *Picaresque; Critical Idioms*, translated by Farzaneh Taheri, Tehran: Markaz.
30. Trawick, Buckner B, (1964), *World Literature: Volume 1 - Greek, Roman, Oriental and Medieval Classics* (College Outline Series), translated by Arab Ali Rezaei, 4th ed., Tehran: Farzan Rooz Publishing and Research.
31. Wicks, Ulrich, (1974). "The Nature of Picaresque Narrative: A Model Approach", *PMLA*, 89 (1974), 240-249.
32. Zarghani, Seyed Mehdi, (2020), *History of Iranian Literature and the Realm of Persian Language (4) with a genre approach*, 2nd ed., Tehran: Fatemi Publications.

فصلنامه

سال ۱۸، شماره ۷۳، پاییز ۱۴۰۰، ص ۶۳-۹۵

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.18.73.3>

DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.3.6

سرگذشت حاجی بابا اصفهانی به مثابه رمانی پیکارسی

مریم سعیدی^۱؛ دکتر سمیرا بامشکی^{۲*}

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۳/۲۵

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۵

چکیده

مسئله اساسی این پژوهش بررسی رمان سرگذشت حاجی بابا اصفهانی به عنوان رمانی پیکارسی که تلاش می‌شود ویژگیهای پیکارسی این رمان بررسی شود. در این پژوهش این موضوع واکاوی می‌شود که بنا به چه دلایلی، رمان سرگذشت حاجی بابای اصفهانی می‌تواند رمان پیکارسی و حاجی بابای اصفهانی شخصیت پیکار و قلمداد شود. با توجه به نتایج، رمان سرگذشت حاجی بابا اصفهانی به دلیل داشتن زبان هجوآمیز و انتقادی بودن اثر، سادگی زبان نگارش، زاویه دید اول شخص، رئالیستی و واقع‌گرایانه بودن و ساختار اپیزودیک، رمانی پیکارسی به‌شمار می‌آید و حاجی بابا اصفهانی به دلیل برخورداری از ویژگیهایی همچون دروغ‌گویی، فریبکاری و حيله‌گری، زیرکی، متعلق بودن به طبقات پایین جامعه، دائم‌السر سفر بودن، وابسته و جیره‌خوار اربابان متعدد بودن و پایبند اخلاق نبودن، قهرمان پیکاروی به‌تمام معناست. همچنین اوضاع نابسامان سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در دوره فتحعلی‌شاه قاجار، سبب ایجاد هرج و مرج، ناامنی و به‌هم‌ریختگی اوضاع جامعه ایران آن روزگار و ظهور انسانهای پیکار و صفت شده‌است که در نهایت به پدید آمدن ژانری می‌انجامد که رویکرد انتقادی-هجوی از شرایط و آدمهای پیکارگونه از ویژگیهای مهم آن است و به گونه مطلوبی شرایط آن عصر را ترسیم کرده است.

کلیدواژه‌ها: رمان پیکارسیک در ایران، رمان سرگذشت حاجی بابا اصفهانی، میرزاحیب اصفهانی، جیمز موریه، رمان فارسی معاصر.

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

۲*. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول) bameshki@um.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0002-9634-0442>

۱. مقدمه

در قرن شانزدهم میلادی نوع ادبی جدیدی با عنوان روایت پیکارسک یا روایت عیاری رواج پیدا کرد (ر.ک: سبیر، ۱۳۸۹: ۸) که شخصیت اصلی آن یک پیکارو است؛ دزد و قلّاشی که بی‌سر و سامان است و روزی خود را با فریب و حيله به دست می‌آورد. ظهور چنین قهرمانانی در دنیای نویسندگی بویژه داستان‌نویسی اسپانیا- که شخصیت اصلی در آن به تأثیر اساسی شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در زندگی افراد جامعه اشاره و تأکید می‌کرد- بیانگر فروپاشیدن نظامی است به نام نظام فئودالی که در آن اشراف را انسانهای آرمانی و بزرگ می‌پنداشتند.

رمان پیکارسک به اسپانیا منحصر نماند؛ بلکه «ادامه این نوع ادبی بعدها در اروپا (ایتالیا، آلمان و فرانسه) نفوذ پیدا کرد و حتی در قرن بیستم هم آثاری به شیوه پیکارسک در امریکا تألیف شد» (ر.ک: سبیر، ۱۳۸۹: ۳۰-۴۰). این ژانر در مقامات نیز وجود دارد که نوعی سبک نویسندگی در کشورهای عربی قاره آسیاست؛ حتی عده‌ای معتقدند که پیکارسک برگرفته از مقامات عربی است؛ به طور مثال، غنیمی هلال به شباهتهای مقامات بدیع‌الزمان و حریری با داستانهای پیکارسک اسپانیایی و تقلید نویسندگان مسلمان عرب اسپانیا در اواخر قرن سیزده از مقامات عربی اشاره کرده است (غنیمی هلال، ۱۳۹۰: ۲۸۰-۲۷۹).

این نوع ادبی، حضور خود را در پهنه ادبیات داستانی ادامه داد. به نظر می‌رسد با ترجمه میرزا حبیب اصفهانی از رمان سرگذشت حاجی بابا اصفهانی تألیف جیمز موریه، سیاستمدار بریتانیایی این ژانر در عرصه داستان‌نویسی ایرانی برجسته‌تر شد. براساس جستجویی که در آثار داستانی ادبیات فارسی انجام شد، رمان سرگذشت حاجی بابا اصفهانی یکی از بهترین آثاری است که بیشترین ویژگیهای پیکارسکی را در خود ظاهر می‌سازد؛ از این رو ضروری است تا ویژگیهای پیکارسکی این رمان مورد بحث و بررسی قرار گیرد و دریچه‌ای برای بررسیهای بیشتر این نوع رمان در میان انواع گونه‌های رمانهای فارسی گشوده شود. مسأله اساسی این پژوهشی خواندن و بررسی این رمان به مثابه رمانی پیکارسکی است، و تمرکز اصلی بر این است تا نشان داده شود که:

الف) ویژگیهای پیکارسکی رمان سرگذشت حاجی بابای اصفهانی چیست؟

ب) به چه دلیل (دلایل) می‌توان شخصیت حاجی بابا را یک پیکارو لحاظ کرد؟
ج) رمان حاجی بابا با بافت ترجمه و موقعیتهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن چه نسبتی دارد؟

۲. پیشینه تحقیق

رمان فارسی سرگذشت حاجی بابا اصفهانی به‌عنوان نمونه‌ای از رمان پیکارسی و بررسی پیشینه آن نشان می‌دهد، پژوهشهایی که تاکنون در زمینه پیکارسک انجام شده به بررسی خاستگاه گونه پیکارسک و شباهتهای آن با مقامه یا ادب عیاری پرداخته است که با مسأله این پژوهش ارتباطی ندارد؛ همچون مقاله «روایت‌شناسی تطبیقی گونه مقامه و پیکارسک» (۱۳۹۵)؛ «مقامه‌نویسی و پیکارسک با تکیه بر مقامات حریری و داستان زندگی عصاکش ترمسی» (۱۳۹۵)؛ «مقامه و پیکارسک: آیا سبک داستان‌نویسی پیکارسک از مقامه‌نویسی تأثیرپذیر بوده است؟» (۱۳۹۷)؛ «عناصر بینامتنیت در روایات پیکارسک و مقامات» (۱۳۹۴)؛ «خاستگاه پیکارسک، شرق یا غرب؟» (۱۳۹۴) و مقاله «ویژگیهای شخصیت پیکارسک در داستانهای ایرانی و خارجی» (۱۳۹۷). مبنای کار نویسندگان در تمام این مقالات، رمانهای پیکارسی غربی یا مقامات بوده‌است و هیچ‌یک به مطالعه رمان پیکارسی در میان رمانهای فارسی نپرداخته‌اند. تنها دو پژوهش درباره بررسی ویژگیهای داستان پیکارسی در داستانهای فارسی انجام شده‌است: یکی مقاله‌ای با عنوان «داستان پیکارسک در داستانهای کوتاه جمال‌زاده» (۱۳۹۷) که نگارنده آن برای دست‌یافتن به این نتیجه، که نوع ادبی رمان پیکارسک تا اندازه‌ای مدیون سنت ادبی ایرانی است، داستانهای کوتاه محمدعلی جمال‌زاده (یعنی ویلان الدوله، بیلده دیگ، بیلده چغندر، رجل سیاسی، درد دل ملا قربانعلی، کباب غاز) را بررسی، و در کنار آن یکی از حکایت‌های مقامات حریری و نیز حکایتی از گلستان را به عنوان نمونه‌ای کامل از حکایت پیکارسک بازگو کرده‌است. دوم مقاله‌ای است با عنوان «پیکارسک حلقه پیوند «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و «سیاحت درویشی دروغین» (۱۳۹۸) که پژوهشی تطبیقی است و شباهتهای این رمان را با اثری به نام «سیاحت درویشی دروغین» از آرمینیوس وامبری، نویسنده‌ای مجارستانی، بررسی کرده‌است. این پژوهش به دلیل بررسی جزئیات در زمینه ویژگیهای پیکارسک و پیکارو و هم بررسی بافت تولید متن با آن پژوهش متفاوت است.

۳. رمان پیکارسک

۳-۱ تعریف پیکارسک

پیکارسک از «واژه انگلیسی» *Picaresque* و از واژه اسپانیایی «*Picareco* یا *Picares*» وام گرفته شده است... متأسفانه پیکارو واژه‌ای است که ریشه‌های آن بدرستی روشن و پیدا نیست و تاریخچه معنای آن پیچیده است» (سیبر، ۱۳۸۹: ۸). سعید سبزیان، مترجم فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی اثر ایبرمز^۱ و گالت‌هرفم^۲ برای اصطلاح *Picaresque narrative*، روایت عیاری یا روایات پیکارسک را برگزیده است (ایبرمز و گالت‌هرفم، ۱۳۸۷: ۲۷۹). برای پیکارسک تعاریف گوناگونی در نظر گرفته‌اند که بیشتر سبب سردرگمی شده است.

از دیدگاه فانگر د هان^۳ پیکارسک داستان خودنوشت یک پیکاروست که در آن شکلی از هجو اوضاع و احوال و اشخاص زمانه‌ای را روایت می‌کند که در آن می‌زیسته است. کلودیو گیلین^۴ از دید دیگری به موضوع نگاه می‌کند. او تمام روایت پیکارسک را اعترافات یک دروغگو دانسته است. پارکر^۵ موضوع اعتراف را از تعریف گیلین نپذیرفته و مدعی است که منظر خودزندگینامه‌ای اصل و اساس نیست و ویژگی ممیز فضای بزهکاری است. ایهاب حسن^۶ نیز منکر ریشه‌هایی اسپانیایی آن شده و آن را پدیده‌ای انگلیسی دانسته است. کریستین ویتبورن^۷ نیز به ریشه‌های پیکارسک توجه کرده و آن را به اسپانیای قرن چهارم متعلق دانسته است (سیبر، ۱۳۸۹: ۴).

سیما داد پیکارسک را قالبی در ادبیات داستانی می‌داند که شخصیت اصلی آن یعنی پیکارو به‌طور معمول آدمی آواره، بی‌هویت و در عین حال باهوش است که کمتر دستخوش تغییر می‌شود (داد، ۱۳۷۱: ۱۵۳). از نظر میرصادقی:

رمانی است که غالباً زندگی طبقه متوسط و بورژوا را با لحنی آمیخته به هجو و طنز و مطایبه تصویر می‌کند و اغلب شرح زندگی آدم خانه‌به‌دوش و بی‌سر و پا و ماجراجویی از طبقه تهیدست است که با در یوزگی و مسخرگی و کلاهبرداری امرار معاش می‌کند و از کار جدی و پر زحمت و دشوار سر باز می‌زند (میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۵۳۲؛ نیز میرصادقی، ۱۳۷۶: ۴۲۱ و ۴۲۲).

تعریف فانگر د هان کلی است؛ اما تعریف میرصادقی از پیکارسک با جزئیات بیشتری بیان شده است و به نوعی همه تعاریف را دربرمی‌گیرد.

این گونه از روایت اولین بار در میانه سده شانزدهم در اسپانیا پدیدار شد و شکوفایی کامل آن به صورت نوعی ادبی حدوداً پنجاه سال بعد به وجود آمد (ر.ک: سیبر، ۱۳۸۹: ۱۴). نمونه نخستین رمان پیکارسیک *لازاریلو د تورمس*^۱ (۱۵۵۳) اثری ناشناس است. دو تن از مشهورترین رمان نویسان پیکارسیک اسپانیا، ماتیو آلیمان^۲ صاحب *گوسمان د آلفاراک*^۱ (۱۵۹۹-۱۶۰۴) و فرانسیسکو د کهو دو^{۱۱} نویسنده زندگی بوسکون^{۱۲} (۱۶۲۶) است. این دو اثر در اروپا سخت شهرت یافت. پیکارسیک مانند همه انواع ادبی ویژگیهای خاص خود را دارد. سیبر در کتاب پیکارسیک سه ویژگی مهم برای این نوع ادبی ذکر می کند:

نخست اینکه اثری داستانی است که به عادات و زندگی قلاشان می پردازد. ویژگی دیگرش این است که سبک یا گونه ای در داستان نویسی و اثر ادبی است که از دیگر سبکها متمایز است؛ در نهایت چون خاستگاه آن اسپانیاست، می توان سیر زمانی و مکانی پیدایش آن را دنبال کرد (سیبر، ۱۳۸۹: ۳ و ۴). آنچه در همه منابع مربوط به پیکارسیک، قدر مشترک ویژگیهای این ژانر است عبارت است از:

- پیکارسیک زندگی پیکارو را به تصویر می کشد (سیبر، ۱۳۸۹: ۴؛ کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۴؛ ایبرمز و گالت هر فم، ۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۳؛ ۲۴۰: wicks, 1974؛ تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۶).

- شخصیت اصلی در داستانهای پیکارسیک منفی است و به قول سیبر (۱۳۸۹: ۴۴)، ایبرمز و گالت (۱۳۱-۱۳۰: ۲۰۰۹)، (۱۹۷۴: ۲۴۶) *wicks* و تراویک (۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۷-۵۶۸) صد قهرمان است.

- ساختار داستان پیکارسیک اپیزودیک و چند بخشی است (Abrams & Galt, 2009: 130-131؛ سیبر، ۱۳۸۹: ۱۳؛ میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۳).

- داستانهای پیکارسیک رئالیستی و واقعگرایانه است (wicks, 1974: 246؛ کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۵؛ بوتور، ۱۳۷۹: ۱۴۲؛ میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۴؛ تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۶).

- داستانهای پیکارسیک لحنی هجوآمیز، هزل آمیز و گاه طنزگونه و انتقادی دارد (Abrams & Galt, 2009: 130-131؛ سیبر، ۱۳۸۹: ۹-۱۰؛ بوتور، ۱۳۷۹: ۱۴۲؛ تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۸).

نمودار (۱) وجه مشترک ویژگیهای رمان پیکارسک در منابع نظری

در این قسمت برخی از مؤلفه‌های این ژانر یک به یک بررسی می‌شود:

الف) درونمایه: درونمایه پیکارسک به تصویر کشیدن زندگی انسان پیکارو، آغاز تا پایان آن است؛ سرگذشت تلخ و خنده‌آور کودک یتیمی که با انواع نامالایمات روزگار درگیر است و برای خلاص شدن از آن شرایط می‌باید انواع حيله‌گريها و شياديها را بیاموزد. در رمان پیکارسک اسپانیایی توصیف و ماجراهای یک کلاش (پیکارو) نقل می‌شود که از والدینی تهیدست و غیرآبرومند زاده شده‌است که اغلب برای تقدیس پیوندشان، زحمت تشریفات (غسل تعمید) را به خود نمی‌دهند و از ولادت او نیز چندان خشنود نیستند... او با ترندها و حيله‌گريهای گوناگون به گذران روزگار خود می‌پردازد... باید به خدمت کسی درآید. او درمی‌یابد که باید دسترنج خدماتش را با حيله‌گريهايش افزونتر کند؛ برای همین از این ارباب به سراغ آن ارباب می‌رود؛ در این خدمتگزارها همه را فریب می‌دهد و در روایت خود آنها را وصف و هجو می‌کند. سرانجام، پس از پشت سر گذاشتن انواع سختی‌ها، بی‌اعتباری مال و مقام آدمی را می‌سنجد و داستان خود را پایان می‌دهد (سبیر، ۱۳۸۹: ۵۴).

ب) فرم: فرم رمانهای پیکارسکی اپیزودیک است؛ «به عبارتی از زنجیره‌ای از وقایع شکل گرفته که چون برای یک شخص اتفاق افتاده به هم مرتبط شده‌اند» (سبیر، ۱۳۸۹: ۲۷۹) و به رمان کلیت داده است؛ بنابراین داستانهای پیکارسک «دارای فرم سازمان یافته پیرنگ نیستند» (ایرزمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۸۰). یکی از فرمهای اصلی در این نوع رمان، پیرنگ سفر است؛ چون پیکارو برای کسب و کار، حيله و نیرنگ و ترس از رسوایی دایم در

حال سفر است. از دیدگاه هری سیبر سفرهای پیکارو «برای گریز از درماندگی» (سیبر، ۱۳۸۹: ۱۳) است.

ج) شخصیت: پیکارو رذل بی‌قیدی است که به مدد زرنگیهای خود زندگی را می‌گذراند (ر.ک: ایبرمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۷۹). او شخصیتی متلون است که در خدمت ارباب و سروری است (کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۵) و علاوه بر اربابان گوناگون، می‌تواند نقشهای متفاوتی نیز بازی کند. ویژگی اساسی پیکارو بی‌ثباتی اوست؛ بی‌ثباتی نقش‌هایش در زندگی، بی‌ثباتی هویتش. شخصیت او در برابر جهانی ناپایدار پیوسته در حال تغییر است و تناقض‌آمیز اینکه هیچ‌چیز پایدارتر از خود ناپایدار نیست (سیبر، ۱۳۸۹: ۹۱). پیکارو ضد قهرمان است (Abrams & Galt, 2009: 130-131). در جریان ماجراجویی‌هایش کمتر شخصیت وی تحول می‌یابد (ر.ک: ایبرمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۷۹).

د) سبک: سبک داستانهای پیکارسک از دیدگاه ایبرمز و هرهم گالت رئالیست و واقع‌گرایانه است (ر.ک: ایبرمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۸۰). پیکارو نیز بر پایه «تجربه، جامعه‌ای را که در آن زندگی می‌کند به نکوهش می‌گیرد» (کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۵). ویکز واقع‌گرایی روایات پیکارسک را چنین شرح می‌دهد: واقع‌گرایی در رمانهای پیکارسک بدین معناست که جزئیات بسیار ریز داستان، صادقانه در اختیار خواننده گذاشته می‌شود و نیز زبان، کاملاً رک و صریح است و حوادثی شرح داده می‌شود که در ارتباط با زندگی افراد سطح پایین اجتماع است؛ به همین دلیل است که مورخان اصرار فراوان دارند بر اینکه روایات پیکارسک را سندی اجتماعی ارزیابی کنند که ادعای آن‌ها درجات گوناگون واقعیت عصر پیش از افول سیاسی و اقتصادی اسپانیا را بازتولید می‌کند (wicks, 1974: 246).

ه) زبان: یکی دیگر از مؤلفه‌های این ژانر، زبان هجوآمیز آن است. این گونه زبان در بافت زمان رواج این ژانر ریشه دارد. دولتهای اسپانیا برای جنگ و ادامه آن مدام سربازگیری می‌کردند و مجبور بودند از همه قشری سرباز بگیرند و این سربازها از هر طبقه‌ای بودند و اغلب زبان پست و سخیفی داشتند.

هری سیبر معتقد است که شاهان هابسبورگ خود را وقف ساختن امپراتوری کرده، و جنگهایی به راه انداخته، و لشکریان عظیمی فراهم آورده بودند تا از سرزمینهای وسیع در اقصی نقاط قلمرو اسپانیاییها دفاع کنند و به دلیل دشواریها ناچار شدند برای

سربازگیری به سراغ تبهکاران بروند و این سبب می‌شد که بی‌نظمی‌ها دو چندان شود و سربازان همان ارزشهای پیکارسکی، یعنی بطالت، وحشیگری، کله‌خوری، عشق به قمار و گرایش شدید به جعل و تقلب را از خود نشان دهند که در اواخر سده شانزدهم در جامعه اسپانیا شیوع پیدا کرده بود (سیبر، ۱۳۸۹: ۱۰ و ۹).

(و) زاویه دید اول شخص: زاویه دید در داستانها و رمانهای پیکارسکی «روایت اول شخص است» (سیبر، ۱۳۸۹: ۱۸).

نمودار (۲) برخی از ویژگیهای رمان پیکارسک

۲-۳ ویژگیهای پیکارو

به شخصیت اصلی در رمانهای پیکارسک، پیکارو یعنی «رذل، دغلباز» گویند (کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۴). این عنوان به سربازان اسپانیایی در قرن چهاردهم میلادی گفته می‌شده که با گذشت زمان معنای واژه تغییر کرده‌است. این اشخاص ویژگیهای خاصی دارند که آنان را از بقیه متمایز می‌کند:

- پیکارو انسانی قلاش، ولگرد، اوباش، رذل و دغلباز، حقه‌باز و کلاهبردار است (سیبر، ۱۳۸۹: ۴؛ کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۴؛ ایرمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۸۰؛ بوتور، ۱۳۷۹: ۱۴۲، میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۳؛ تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۶).

- پیکارو از طبقه تهیدست، فقیر و زبردست است (سیبر، ۱۳۸۹: ۴ و ۷۶؛ ایرمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۳؛ تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۷). «قهرمان پیکارسک، قهرمانی است بدتر از آنچه ما هستیم. او در جهانی پُر آشوب، که از جهان ما بدتر است،

سرگذشت حاجی بابا اصفهانی به مثابه رمان پیکارسکی

گرفتار، و با ماجراهایی روبه‌رو می‌شود که به‌طور متناوب هم قربانی آن جهان است و هم استثمار کننده آن (عرب یوسف‌آبادی و بامشکی، ۱۳۹۵: ۹۳).

- پیکارو ماجراجو و پیوسته در سفر است (wicks, 1974: 243؛ سیبر، ۱۳۸۹: ۱۳؛ ایمرز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۳؛ بوتور، ۱۳۷۹: ۱۴۲؛ تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۷). شخصیت اصلی به دلیل نارضایتی از شرایطی که در آن زندگی می‌کند، محل زندگی خود را ترک و سفر را آغاز می‌کند.

- پیکارو ضد قهرمانی است که در بند اخلاق نیست (سیبر، ۱۳۸۹: ۴۴؛ Abrams & Galt, 2009: 130-131؛ wicks, 1974: 246؛ تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۷-۵۶۸). «او مشغول تاخت و تاز در جهانی است که در حال تکه‌تکه شدن و خرد شدن و از هم پاشیدن است» (عرب یوسف‌آبادی و بامشکی، ۱۳۹۵: ۹۳) و با حیل‌ها و وسیله‌های گوناگون، مدارج ترقی را در جامعه طی می‌کند؛ ولی سرانجام از سوی همان جامعه طرد می‌شود (بالایی و کویی‌پرس، ۱۳۶۶: ۱۸۰).

- شخصیت‌های رمان پیکارسک اغلب ایستا هستند و تغییر اندکی می‌پذیرند. حوادث و اتفاقات پیش می‌آیند و کمتر در آنها تحول ایجاد می‌کنند. در پایان رمان، اغلب ویژگی‌های آنها همان است که از ابتدا بوده است و اگر تغییری در زندگی پیکارو به وجود آید، این تغییر بیرونی است نه عمیق و درونی (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۴۲۴).

۴. بررسی ویژگی‌های پیکارسکی رمان سرگذشت حاجی بابا اصفهانی

۴-۱ ویژگی‌های حاجی بابا به‌مثابه یک پیکارو

شخصیت از ارکان اصلی داستان و پایه و اساس آن است. هر کنشی با وجود او پدید می‌آید. «درک و برداشت ما از شخصیت به درک ما از روایت شکل می‌دهد و از آن شکل می‌گیرد» (لوت، ۱۳۸۸: ۱۰۲). شخصیت اصلی در رمانهای پیکارسک یک پیکارو است. در رمان سرگذشت حاجی بابا اصفهانی با چندین شخصیت پیکارو روبه‌رو هستیم؛ شخصیت‌هایی چون حاجی بابا، درویش صفر و درویش بی‌دین که برجسته‌ترین و سرشناسترین آنها حاجی باباست. طبق نمودار ذیل ویژگی‌های پیکاروهای این رمان نشان داده، و نمونه‌های آن هم در ادامه ارائه می‌شود:

نمودار (۳) ویژگی‌های شخصیت‌های پیکارو در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی

۱-۱-۴ فقر و تهیدستی

فقر و تهیدستی از نخستین ویژگی‌های یک پیکاروست. هری سیر در این باره می‌گوید: در رمان پیکارسک اسپانیایی، ماجراهای یک پیکارو توصیف می‌شود که در خانواده‌ای فقیر و غیرآبرومند به دنیا آمده است (سیر، ۱۳۸۹: ۵۴).

حاجی‌بابا از طبقات پایین جامعه است که پدرش سلمانی دارد و او نیز از وقتی خودش را می‌شناسد در کنار پدر به کار سلمانی می‌پردازد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۵۵-۵۷). درویش صفر، پیکاروی دیگری است که پسر لوطی‌باشی دلقک حاکم شیراز است. خودش در این باره می‌گوید: «پدرم، لوطی‌باشی حاکم شیراز، و مادرم فاحشه‌ای بود «طاؤس» نام؛ ازین پدر و مادر قیاس فرزند نیک توان کرد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۲۲).

۲-۱-۴ سفرهای پی‌درپی، طولانی و ماجراجویانه

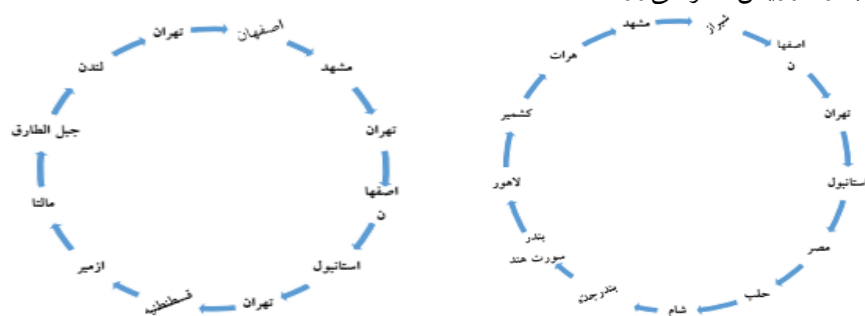
از دیگر ویژگی‌های مهم پیکارو، ماجراجویی و پیوسته در سفر بودن است (میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۳؛ بوتور، ۱۳۷۹: ۱۴۲) تا جایی که به یکی از مؤلفه‌های ثابت و اساسی رمان پیکارسک تبدیل شده‌است؛ حتی در برخی منابع آن را نوعی سفرنامه دانسته‌اند (رک: سبزیان مراد آبادی و کزازی، ۱۳۸۸: ۳۸۰). شخصیت اصلی رمانهایی مانند *ژیل بلاس*، *رابینسون کروزوئه*، *تام سایر*، *عصاکش تورمسی* و... دائم در حال سفرند؛ آن هم سفرهای طولانی.

در این داستان با سفرهای دائمی حاجی‌بابا روبه‌رو هستیم. او از وقتی که خود را می‌شناسد، سفر را آغاز می‌کند و این سفر برای او ماندگاری و ثبات نمی‌آورد؛ بلکه به

سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی به مثابه رمان پیکارسی

دلیل شرایط مجبور می‌شود دائم فرار کند و از مکانی به مکان دیگر برود. دیگر پیکاروی این رمان یعنی درویش صفر هم از شهری به شهری و از منطقه‌ای به منطقه دیگر سفر می‌کند. درویش صفر نیز از شیراز به اصفهان و از آنجا به تهران، استانبول، مصر، حلب، شام، بندر جدّه، بندر سورت هند، لاهور و کشمیر، هرات و از آنجا به مشهد می‌رود. در جدولهای ذیل مسیر سفرها و شهرهایی نشان داده شده‌است که حاجی‌بابا و درویش صفر می‌روند.

نمودار (۴) مسیر شهرهایی که حاجی‌بابا می‌رود. نمودار (۵) مسیر شهرهایی که درویش صفر می‌رود.

درویش صفر در مورد سفرهای خود به همراه درویش بی‌دین چنین می‌گوید:

چون پیاده سفر می‌کردیم از هر جا و هر چیز نیک با خبر مستحضر می‌شدیم. از طهران به استانبول و از آنجا به مصر و حلب و شام رفتیم. در بندر جدّه به کشتی سوار روزانه بندر سورت هند و از آنجا به لاهور و کشمیر روان شدیم؛ اما در این منازل آخرین، نقش درویش نمی‌گرفت؛ چه مردم آنجاها خود کهنه‌رند و غلّاش بودند؛ عاقبت رخت به هرات کشیدیم (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۲۸ و ۱۲۹).

دلیل سفرهای حاجی‌بابا و درویش صفر در این رمان، فریبکاریها و حيله‌گريه‌های آنهاست که سبب می‌شود از ترس لورفتن یا از دست دادن جان یا تنبیه شدن و یا رسوا شدن فرار را بر قرار ترجیح بدهند.

۳-۱-۴ جیره‌خواری

یکی دیگر از ویژگیهای حاجی‌بابا جیره‌خواری است. بنا به گفته هری سبیر پیکارو با «هر دوز و کلکی که شده بزرگ می‌شود و در هر صورت نتیجه آن یکی است؛ برای اینکه زنده بماند، باید به خدمت کسی درآید» (سبیر، ۱۳۸۹: ۵)؛ بنابراین می‌توان گفت که در رمان پیکارسک، شخصیت اصلی که یک پیکارو است از سوی دیگران مورد استثمار

قرار می‌گیرد و ناچار است برای گذراندن زندگی خود از خدمت یک ارباب در خدمت ارباب دیگر قرار گیرد. این ویژگی در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی هم وجود دارد. حاجی‌بابا، که شخصیت اصلی پیکارو است، جیره‌خوار اربابان متعددی می‌شود که در جدول ذیل اربابان وی نمایش داده شده‌است.

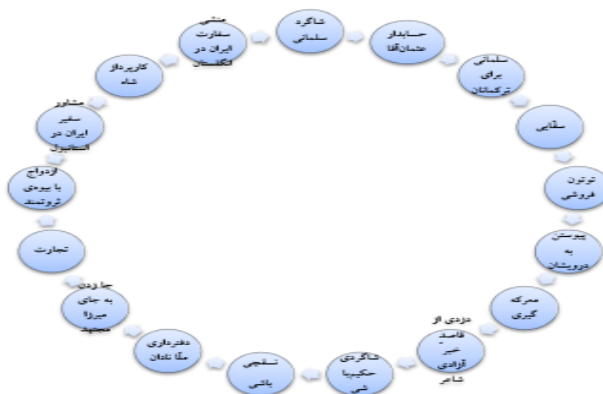
نمودار (۶) اربابان متعدّد حاجی‌بابا اصفهانی

این ویژگی در درویش صفر هم دیده می‌شود. او ابتدا در خدمت لوطی‌باشی است؛ ولی به دلیل رسوایی در عشق از شیراز اخراج می‌شود؛ در راه خروج از شیراز با درویش وحشت‌انگیز (درویش بی‌دین) آشنا می‌شود و به خدمت او در می‌آید.

۴-۱-۴ بی‌ثباتی و تغییر هویت

بی‌ثباتی و تغییر هویت و چهره در پیکاروها رایج است. هری سیر این ویژگی را مشخصه اصلی پیکارو معرفی می‌کند (ر.ک: سبیر، ۱۳۸۹: ۹۱)؛ زیرا آن قدر در اشتباهات و گناهان خود غرق شده است که راه گریز دیگری ندارد. البته باید گفت که پیکارو از گناه خود خیلی ناراحت نمی‌شود و عذاب وجدان پیدا نمی‌کند. این موارد از او «شخصیتی متلون» (کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۵) ساخته است. سبیر تعبیری دیگر دارد. او پیکارو را قهرمانی با هزار چهره معرفی می‌کند (سبیر، ۱۳۸۹: ۹۱).

این تلون و رنگ به رنگ شدن در حاجی‌بابا هم دیده می‌شود. شاگرد سلمانی بودن، شاگردی و حسابداری، سلمانی، سقایی، توتون‌فروشی، درویشی، معرکه‌گیری، شاگردی حکیم‌باشی، نسقچی‌باشی، دفترداری، تاجری، مشاوری و کارپردازی شاه و در نهایت منشی‌گری سفیر ایران در انگلستان.

نمودار (۷) بی‌ثباتی و تغییر هویت حاجی‌بابا

۴-۱-۵ باهوشی و زیرکی

باهوشی و زرنگی از ویژگیهای پیکارو است. در کتاب فرهنگ اصطلاحات ادبی این شخصیت به‌طور معمول آدمی «باهوش و در عین حال زیرک است» (داد، ۱۳۷۱: ۱۵۳) که «به مدد زرنگیهای خود روزگار می‌گذرانند» (ایبزمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۷۹). چنین شخصی باید باهوش باشد تا بتواند بموقع از مهلکه فرار کند یا گلیم خود را از آب بیرون بکشد.

حاجی‌بابا هم بسیار زیرک، و با استفاده از همین ویژگی است که در برابر به دست آوردن حبه‌ای دارو از حکیم فرنگی از حکیم‌باشی به عنوان پاداش سگه طلا دریافت می‌کند (رک: موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۷۸-۱۸۴). این ویژگی حاجی‌بابا سبب می‌شود که نزد صدراعظم محبوب شود؛ زیرا به نقطه ضعف وزیر پی می‌برد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۶۰) و حتی به کارپردازی شاه منصوب شود (موریه، ۱۳۹۸: ج ۳/ ۵۹۰). همین باهوشی و زیرکی او سبب می‌شود از فرصت به بهترین شکل استفاده کند.

۴-۱-۶ استفاده مناسب از فرصت (فرصت‌جویی)

انسان باید از فرصتهای مناسب به بهترین وجهی بهره‌برداری کند؛ زیرا فرصتها موقعیتهای مناسبی است که در شرایط مختلف برای انسان پیش می‌آید و زمینه راحت کار را برای او فراهم می‌کند. حاجی‌بابا در این زمینه تخصص دارد. او مترصد استفاده از موقعیتهای خوب و مناسب است و به محض اینکه این شرایط فراهم شود، دست به کار می‌شود.

حاجی‌بابا، پیکارویی فرصت‌طلب است. فرصت‌جویی او را در ماجرای به دست آوردن شبکلاه عثمان آقا که حاوی سکه‌های اشرفی بود از ابه^{۱۳} همسر ارسلان سلطان می‌توان دید (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۷۸ و ۷۹)؛ خود را به جای مجتهد جا زدن (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۴۴۷)؛ نسقچی شدن (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۲۵۱) و اقدام به رشوه گرفتن که در این باره می‌گوید: «من از شادی بیتاب بودم و با بی‌خبری از شالوده کار شیرعلی، می‌دانستم که این چنین فرصتها امثال ما مردمان جاه‌جو را خیلی غنیمت است» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۶۲).

۷-۱-۴ حقه‌بازی، حيله‌گری و فریبکاری

از دیگر ویژگیهای مهم پیکارو حقه‌بازی، حيله‌گری و فریبکاری است. این ویژگی از ابتدا تا پایان با شخصیت پیکارو همراه و عجین است؛ اما در پاسخ به این سؤال که چرا پیکارو حقه‌باز و کلاهبردار است، باید گفت که این کار را انجام می‌دهد تا به آنچه می‌خواهد دست پیدا کند و این چیزی است که زمانه و شرایط به او می‌آموزد. هری سیبر در کتاب پیکارسک در این باره می‌نویسد: «او (پیکارو) درمی‌یابد که باید دسترنج خدماتش را با حيله‌گریهایش چربتر کند» (سیبر، ۱۳۸۹: ۵).

رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی پر از حيله‌گریها و حقه‌بازیهای حاجی‌باباست. حاجی‌بابا به شهرهای گوناگونی سفر می‌کند و با حيله‌گری و حقه‌بازی به چیزهایی که می‌خواهد دست می‌یابد؛ زیرا یک پیکارو است. او وقتی از مشهد بیرون می‌آید در نزدیکی شهر سمنان در مقبره‌ای، تخت‌پوست خود را پهن می‌کند و به عادت درویشان نفیر می‌کشد و یاهو می‌گوید تا مردم از ورود او خبردار شوند و با معرکه‌گیری مردم را بفریبد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۴۵). زمانی که حاجی‌بابا به استانبول می‌رود در مدتی کوتاه همچون ترکان اصلی می‌شود و مورد قبول عموم قرار می‌گیرد. خودش در این باره می‌گوید: «سلام را به صباح‌لر و احتشام‌لر و وقت شریف‌لر، خیر اولسون و بسم‌الله را به بیورک؛ سر فرود آوردن و کرنش را به تعظیم دستی؛ سر تراشیدن را به ریش نتراشیدن و ریش تراشیدن را به سر نتراشیدن بدل کردم» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۴۹۵).

از دیگر حقه‌بازیهای حاجی‌بابا زمانی است که تصمیم می‌گیرد یخدانهای میرزا احمق را تصاحب کند (ر.ک: موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۵). این ویژگی در درویش‌صفر نیز دیده می‌شود. او «در کوچه و بازار به هیئت قدم می‌زد و شیء‌الله می‌طلبید که زهره بینندگان آب می‌شد. با این هیبت و هیئت بعد از انس و الفت، معلوم شد که آن همه آرایش و

سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی به مثابه رمان پیکارسی

پیرایش برای فریب مردمان سست‌مایه است» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۱۹). در جایی درویش صفر به فایده فریبکاری اشاره می‌کند و نفع آن را در این می‌بیند که اقلأً به این کار می‌خورد که نمی‌گذارد تو از گرسنگی بمیری یا سنگسار شوی (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۳۳۶ و ۳۳۷).

۸-۱-۴ دروغ‌گویی و کذب

دروغ‌گویی در پیکاروها بدیهی و عادی است. در کتاب پیکارسک آمده‌است که «کلودیو گیلین تمام روایت پیکارسک را اعترافات یک دروغگو دانسته است» (سیبر، ۱۳۸۹: ۶). دروغ‌گویی از ویژگیهای بارز شخصیتی حاجی‌بابا اصفهانی است که بارها دیده شده‌است و به نمونه‌هایی اشاره می‌شود: حاجی‌بابا به دایه شکرلب در مورد نسبش و کارش دروغ می‌گوید که «اگر می‌خواهی از نژاد پاک و تبار تابناک آگاه شوید، مرا بنگرید. چه بانو، چه برادرانش و چه هر که باشد در علو حسب و نسب به غوزک پایم هم نمی‌رسند...» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۰۲).

در جایی به دروغ‌گویی و پشیمانی از این کار اعتراف می‌کند: «با خود گفتم، اگر دروغ نگفته بودم، حالا سری فارغ و دلی آسوده داشتم. اگر دروغ نگفته بودم، زخم هر چه می‌خواست داد و بیداد بکند، چه می‌توانست کرد؟ کاش از اول دروغ نگفته بودم!» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۰۲). درویش صفر هم در بیان سرگذشت خود به دروغ‌هایش اشاره می‌کند: «این قدر ابله فریتم که از کیسه آنان در تمام عمر راحت می‌توانم زیست. اکنون چندی است که در مشهد و در این روزها برای بینا کردن نابینایی نقش زدم در نگرفت. راه اعتبار مسدود شد. نمی‌دانم کار عاقبت به کجا می‌انجامد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۳۰).

۹-۱-۴ ریاکاری و تزویر

این دو ویژگی در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی فراوان دیده شده‌است. ویکز معتقد است که کارهای غیراخلاقی همچون فریبکاری به قصد فریب دیگران، بخش مهمی از اسباب بقای پیکارو است (Wicks, 1974: 242). این مسأله آن قدر در طبیعت حاجی‌بابا مشهود است که حتی یکی از گفتارهای این رمان به «در تقدس‌فروشی حاجی‌بابا و آشناییش با مجتهد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۳۶۲) اختصاص یافته‌است. ایمان درویش صفر ریاکارانه است تا آنجا که برای نگرفتن روزه، ماه رمضان را در سفر

می‌گذراند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۴۵)؛ حتی درویش صفر به حاجی‌بابا توصیه می‌کند که برای در امان ماندن باید به دینداری و تقدس تظاهر کند» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۳۶۸).

۱۰-۱-۴ دزدی

دزدی از باسابقه‌ترین جرم‌های بشری و از صفات اخلاقی پیکارو هاست. در فرهنگ نظریه و نقد ادبی به این ویژگی پیکارو اشاره می‌شود که او «صرفاً با رذالت و دزدی زندگی را می‌گذراند» (سبزیان مرادآبادی و کزازی، ۱۳۸۸: ۳۸)؛ حتی واژه پیکارون^{۱۴}، که واژه پیکارسک برگرفته از آن است به معنی «دزد دریایی و غارتگر» (Brewer, 2003: 2189) به کار رفته است. این ویژگی در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی دیده می‌شود. حاجی‌بابا به همراه ترکمانان به اصفهان می‌رود و از کاروانسرای دزدی می‌کند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۸۷). همچنین زمانی که حاجی با قاصد خبر بازگشت ملک‌الشعرا دربار آشنا می‌شود، تصمیم می‌گیرد نامه را بدزد و خودش آن را برساند تا پاداش خوبی دریافت کند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۵۶). درویش صفر هنگام ترک حاجی‌بابا از حرم مطهر، پنهانی پولهای حاجی‌بابا را، که در گوشه‌ای دفن کرده بود، می‌دزد و می‌رود (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۳۷۱).

۱۱-۱-۴ پایبند نبودن به اخلاقیات

پیکارو ضد قهرمانی است که در بند اخلاق نیست (تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۷ و ۵۶۸). از مهمترین ویژگیهای ضد اخلاقی پیکاروها می‌توان به حيله‌گری، دروغ‌گویی، دزدی و آزار و اذیت اشاره کرد.

در فصل سی و سوم، حاجی‌بابا به مقام نسقچی می‌رسد و او را بر دروازه قزوین می‌گمارند تا نظم را برقرار سازد. او در این باره می‌گوید:

آن زمان اراذلی و اوباشی چه قدر مردمان معتبر را اهانت کردم و چنان بی‌محابا و بی‌تحاشی چماق به سر و مغز مردم می‌نواختم که نسقچیان می‌گفتند: عجب حرامزاده‌ای به زمره ما داخل شده؛ به شهرت کارآمدی و جرأت و ظلم شدادی مانند سایر هم قطاران خود امیدوار بودم که رفته رفته به مناصب عالیه برسم (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۸).

همان طور که از متن برمی‌آید، شخصیت اصلی پیکارو در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی برای رسیدن به مقام و شهرت از آزار و اذیت و به عبارت دیگر سنگدلی و

بی‌رحمی مردم هم فروگذاری نمی‌کند.

از دیگر گناهان حاجی بابا داشتن رابطه نامشروع با کنیزک گُرد حکیم‌باشی است که در پی آن زینب باردار می‌شود و همین امر، کنیز بیچاره را به کشتن می‌دهد که مورد توجه شاه قرار گرفته بود، (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۳۱۹-۳۲۵). حاجی بابا در هیچ جای داستان در برابر کارهایی که انجام داده است، مسئولیتی اخلاقی بر عهده نمی‌گیرد. او فریبکاری، حقه‌بازی، خیانت، دروغ‌گویی و دزدی خود را به تقدیر نسبت می‌دهد و با این بهانه اشتباهات و گناهان خود را توجیه می‌کند.

۱۲-۱-۴ ایستابودن شخصیت‌ها و تغییر و تحول اندک آنها

یکی دیگر از ویژگی‌های حاجی بابا به‌عنوان پیکارو، ایستایی و تحول اندک اوست. اگر هم دچار تغییر شوند، این تحول بیرونی است و در ذات و درون پیکارو اتفاق نمی‌افتد. نویسندگان بسیاری به این ویژگی اشاره کرده‌اند (ر.ک: ایبرمز و گالت هرهم، ۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی، ۱۳۷۶: ۴۲۳ و ۴۲۴؛ داد، ۱۳۷۱: ۱۵۳).

حاجی بابا هم به‌عنوان شخصیت اصلی این رمان در جریان ماجراجویی‌هایش کمتر تحول شخصیت می‌یابد و تا پایان داستان ویژگی‌هایش را حفظ می‌کند. او شخصیتی ایستا و تغییرناپذیر دارد؛ ذاتاً انسانی رذل و شیاد جلوه داده شده است و در تمام قسمت‌های داستان «با گذاشتن پای خود بر سر و حتی جنازه دیگران - مثلاً در قضیه اعدام زینب- از نردبان ترقی بالا می‌رود و هم پیاله اشرف می‌شود» (ناطق، ۱۳۵۴: ۱۱۰). نه تنها حاجی بابا، بلکه درویش صفر و درویش وحشت‌انگیز نیز شخصیت‌هایی ایستا دارند و دچار تحول نمی‌شوند. درویش وحشت‌انگیز (درویش بی‌دین) تا پایان عمر به دروغ‌گویی و فریبکاری خود ادامه می‌دهد و در این راه جان خود را از دست می‌دهد. پس از مرگ او، درویش صفر به جای عبرت گرفتن، راه استاد خود را ادامه می‌دهد و حتی مرگ ارباب خود را دستمایه کسب سود و منفعت خود قرار می‌دهد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۲۸ و ۱۲۹).

ردیف	ویژگی‌های پیکارو	بسامد	درصد
۱	فقر و تهیدستی	۲	۱/۱۷
۲	سفر	۴۴	۲۵/۸
۳	جیره‌خواری	۸	۴/۷
۴	بی‌ثباتی و تغییر هویت	۱۸	۱۰/۵

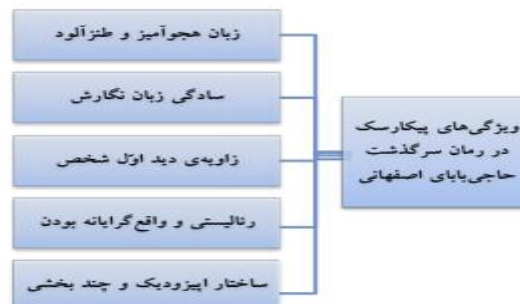

۵	باهوشی	۱۳	۷/۶
۶	استفاده از فرصت	۱۷	۱۰
۷	حَقّه‌بازی	۱۹	۱۱/۱
۸	دروغگویی	۱۷	۱۰
۹	ریا	۱۴	۸/۲
۱۰	دزدی	۶	۳/۵
۱۱	پایبند نبودن به اخلاقیات	۷	۴/۱
۱۲	ایستابودن	۵	۲/۹
۱۳	جمع کل	۱۷۰	۰/۱۰۰

جدول (۱) بسامد ویژگیهای پیکارو در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی

۲-۴ ویژگیهای پیکارسکی رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی

در این قسمت ویژگیهای رمان پیکارسکی در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی طبق نمودار ذیل بررسی می‌شود:

نمودار (۸) ویژگیهای پیکارسکی رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی

۱-۲-۴ ویژگیهای پیکارسکی زبان در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی

زبان رمان پیکارسک، به پیروی از محتوای آن طنزآمیز و هجوآلود است؛ زیرا نویسنده این نوع ادبی از زبان پیکارو به انتقاد از جامعه‌ای می‌پردازد که انگلی مانند پیکارو را پرورش داده‌است. در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی با هر دو لحن رو به رو هستیم:

۱-۱-۲-۴ هجوآمیز بودن زبان این رمان

زبان رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی هجوآلود است؛ زیرا جیمز موریه از مردم مشرق

زمین، بویژه مسلمانان تنفر شدید داشت.

تنفر موریه از شرق و شرقیها از دوران زندگی او در ترکیه سرچشمه می‌گرفت و به قول حسن جوادی، یکی از علل خصومت او نسبت به ایرانیان، خصومتی بود که نسبت به دین اسلام داشت... محیط زندگی و جوانی موریه، سیاسی و مستعمراتی بود (فشاهی، ۱۳۵۴: ۴۰۹).

نویسنده در جای جای این داستان، ضمن بیان رویدادها و ماجراها، مسلمانان و ایرانیان را به مسخره گرفته و به جامعه روحانیت توهین، و سعی کرده است از مسلمانان بویژه شیعیان تصویری زشت ارائه کند. هما ناطق معتقد است که تمام تلاشهای میرزا حبیب اصفهانی مترجم حاجی‌بابا این است که «که با هر نوشته و هر عبارتی، دستگاه ظلم و ستمگران زمان خویش را به باد انتقاد گیرد و جامعه منحن و فاسد دوران خویش را بشناساند و مردم را آگاهی و بیداری بخشد» (ناطق، ۱۳۵۴: ۱۰۶). در گفتگوی حاجی‌بابا با نورجهان -کنیز منزل حکیم‌باشی- درباره زینب و احوال او، کنیز به هجو ایرانیان می‌پردازد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۲۲۲). زمانی که شکرلب همسر حاجی‌بابا مهمانی بزرگی به مناسبت آشنایی اقوام و آشنایان با حاجی‌بابا ترتیب می‌دهد، هم‌میهنان حاجی‌بابا به محض اینکه به هویت او پی می‌برند، راه هجو و دشنام را پیش می‌گیرند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۱۴). میرزا فیروز ایلچی نزد حاجی‌بابا، زبان به هجو زبردستانش می‌گشاید (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۳۴).

۲-۱-۲-۴ انتقادی بودن اثر

زبان رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی طنزآمیز و انتقادی است. در واقع زبان طنزآمیز داشتن یکی از ویژگیهای بارز حاجی‌باباست. آنجا که حاجی‌بابا ماجرای علی صقال و هیزم‌فروش را نقل می‌کند در واقع با زبان طنز به انتقاد از جامعه می‌پردازد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۵۰ و ۱۵۱)؛ حتی نامهایی که برای شخصیت‌های داستان انتخاب شده طنزآمیز است؛ مانند درویش وحشت‌انگیز (درویش بی‌دین)، ملّا نادان، میرزا احمق، نامرادخان.

۳-۱-۲-۴ سادگی زبان نگارش

ذبیح‌الله صفا در کتاب گنجینه سخن، نثر مترجمان و نویسندگان دوره بیداری همچون میرزا حبیب را متمایل به ساده‌نویسی می‌داند (صفا، ۱۳۶۳: ج ۲۰/۱)؛ همچنین «قلمی که قدرت بر مجسم ساختن حکایات حاجی‌بابا کرده‌است از قادرترین و محکمترین ساده‌نویسان آن

عصر است» (بهار، ۱۳۶۹: ج ۳/ ۱۶۶). ملک‌الشعرای بهار معتقد است که:

نثر حاجی‌بابا گاهی در سلاست، انسجام، لطافت و پختگی مقلد گلستان و گاه در مجسم ساختن داستانها و تحریک نفوس و ایجاد هیجان در خواننده، نظیر نثرهای فرنگستان است؛ هم ساده است و هم فنی؛ هم با اصول کهنه‌کاری استادان نثر، موافق و هم با اسلوب تازه و طرز نو همداستان و در جمله، یکی از شاهکارهای قرن سیزدهم هجری است (بهار، ۱۳۶۹: ج ۳/ ۱۶۶)

و همین سادگی نثر رمان است که سبب می‌شود مخاطبان از خواندن این اثر لذت ببرند. استفاده از زبان عامیانه، تعبیرات و کنایات زبان عامیانه در کتاب حاجی‌بابا بیانگر سادگی اثر است؛ لغات، ترکیباتی و عباراتی مانند ولش دادند (ج ۱/ ۹۱)، سیمین (ج ۱/ ۹۲)، شپاشاپ ترکه (ج ۱/ ۱۰۹)، هر را از بر فرق نمی‌کند (ج ۱/ ۱۶۱)، زنیکه، پدرسوخته (ج ۱/ ۲۰۱)، کار و بار چله شد (ج ۲/ ۲۶۰)، گفتی از حدقه ورپلوقیده بود (ج ۲/ ۲۹۵)، سگ پدران لات و لوت (ج ۲/ ۲۹۹)، کج و موج (ج ۲/ ۳۰۰)، ای پسره! (ج ۲/ ۳۰۱)، دهان کج موج‌کنان و کور و کچلان (ج ۲/ ۳۰۹)، هارت و پورت (ج ۳/ ۶۳۱)، فیس و افاده (ج ۳/ ۸۳۲)، پرت و پلا (ج ۳/ ۸۴۴)، مردکه خر (ج ۲/ ۸۴۸).

۲-۲-۴ زاویه دید اول شخص

روش نویسنده در گفتن داستان را دریچه‌ای که نویسنده از آن به داستان نگاه و آن را روایت و بازگو می‌کند، زاویه دید گویند. زاویه دید در داستانها و رمانهای پیکارسکی، «روایت اول شخص است» (سیبر، ۱۳۸۹: ۱۸) و داستان از زبان شخصیت اصلی بیان می‌شود.

زاویه دید در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی، اول شخص است. ماجرا از زبان حاجی‌بابا بازگو می‌شود که هم راوی است و هم شخصیت اصلی و پیکارو. او در آغاز داستان در معرفی خودش می‌گوید: «پدرم کربلایی حسن، یکی از دلآکان مشهور شهر اصفهان بود» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۵۴). در این رمان زاویه دید در شروع گفتارها اغلب اول شخص است. البته گاه زاویه دید سوم شخص هم دیده می‌شود؛ به عنوان نمونه در ابتدای گفتار سی و ششم نوشته شده است که: «لشکر پادشاه روس که با دولت ایران جنگ داشت، آن روزها در گرجستان بود و ترس آن می‌رفت که از حدود رود ارس بگذرد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۷۵).

۳-۲-۴ رئالیستی و واقعگرایانه بودن

سبک داستان‌های پیکارسیک از دیدگاه ایبرمز و هرفم گالت رئالیست و واقعگرایانه (ر.ک: ایبرمز و گالت هرفم، ۱۳۸۷: ۲۸۰) و هجو اجتماعی نظامی است که به نیازها و خواسته‌های جامعه رو به رشد فقرا و ناداران پاسخ نداده و همه اینها بازتاب زمینه‌های اجتماعی و تاریخی است (سیبر، ۱۳۸۹: ۱۳). به نظر رابرت اسکولز، نویسنده، جهان را به سه شیوه می‌بیند: ۱) وجهی که در آن دنیای داستانی بهتر و آرمانی‌تر از جهان واقعی ترسیم می‌شود و آن جهان رمانس است. ۲) وجهی که جهان داستانی را بدتر از آنچه هست، ارائه می‌کند و آن دنیای طنز است. ۳) آن گاه که میان جهان داستان و دنیای واقعی، همانندی برقرار می‌کند که این مورد رئالیست یا واقعگرایی است. در این گونه آثار (رئالیستی)، نویسنده با تاریخ روبه رو می‌شود و جهان داستانی او، تقلید و بازتابی از واقعیت اجتماعی - تاریخی است (wicks, 1974: 240). پیکارو نیز «از روی تجربه، جامعه‌ای را به نکوهش می‌گیرد که در آن زندگی می‌کند» (کادن، ۱۳۸۶: ۳۲۵).

سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی، رمانی رئالیستی و واقعگرایانه است. داستان به عصر قاجار و دوره پادشاهی فتحعلی‌شاه مربوط است و بخش قابل توجهی از زندگی حاجی‌بابا و وقایع زندگی و اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان او را به تصویر کشیده است. میرزا حبیب اصفهانی «حاجی‌بابا را در خدمت جدال خود علیه استبداد قاجاریان و جامعه ایران به کار گرفته که در قید بند سنت و محافظه‌کاریهای خشک گرفتار مانده است» (بالایی و کوی‌پرس، ۱۳۶۶: ۴۱).

۴-۲-۴ ساختار اپیزودیک

ساختار رمانهای پیکارسیکی، اپیزودیک و چندبخشی است (تراویک، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۵۶۶). این رمانها «غالباً پیرنگ و ساختار محکمی ندارد و از حادثه‌های استقلال یافته یا اپیزودیک شکل می‌گیرد و به این دلیل آنها را رمان اپیزودیک^{۱۵} می‌نامند» (میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱۴۳). این رمان سه جلدی از مجموعه رویدادهای مستقلی در ۱۳۴ اپیزود (گفتار) تشکیل شده است. جلد اول ۳۱ اپیزود، جلد دوم ۴۹ اپیزود و جلد سوم ۵۴ اپیزود.

۵. دلایل شکل‌گیری نوع ادبی پیکارسیک در ایران دوره قاجار

گرایش به پیکارسیک‌نویسی را باید در بافت تاریخی و اجتماعی هر جامعه بررسی کرد.

جیمز موریه این رمان را در ۱۸۲۴ م برابر با ۱۲۰۳ ش در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار نوشت. نه تنها زمان تولید متن رمان، بلکه زمان وقایع داستان نیز در همین دوره است. در جلد سوم این رمان، زمانی که حاجی‌بابا برای کارپردازی شاه به اصفهان می‌رود، چنین می‌گوید: «مأمور شده بودم که از اهالی دو شهر معظم ایران یعنی اصفهان و شیراز تا بتوانم اشیای نفیس و قیمتی را به عنف گیرم؛ زیرا فتحعلی‌شاه می‌خواست ایلچی را با هدایای بسیار به حضور شاه فرنگ فرستد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۳/ ۵۸۷) و یا عنوان گفتار هشتاد و چهارم «نامه فتحعلی‌شاه به شاه و ملکه انگلیس» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۳/ ۶۰۸) است. همچنین در مکتوباتی که در مقدمه جلد سوم آمده به این مسأله اشاره شده است (موریه، ۱۳۹۸: ج ۳/ ۵۷۹-۵۸۵)؛ اما زمان ترجمه اثر به دست میرزا حبیب اصفهانی در سال ۱۲۶۴ ش یعنی ۶۱ سال پس از تألیف اثر و ۵۳ سال پس از مرگ فتحعلی‌شاه و در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه است.

گرد کرزن تناظرهای یک به یکی را که میان اشخاص داستان و شخصیت‌های تاریخی وجود دارد بدین ترتیب فهرست کرده است: شاه ایران (فتحعلی‌شاه قاجار)، عسکرخان شاعر (فتحعلی‌خان صبا، ملک‌الشعراى دربار)، میرزا ابوالقاسم (از مجتهدان آن دوره)، صدراعظم (میرزا شفیع)، نامرد خان (فرج‌الله خان)، سردار ایروان (حسن‌خان)، سفیر فرانسه (ژنرال گاردان)، سفیر انگلیس (سر هارفورد جونز) و میرزا فیروز (میرزا ابوالحسن خان ایلچی)» (به نقل از بوبانی، ۱۳۸۷: ۲۲).

در این دوره با اوضاع نابسامان سیاسی و اجتماعی و فرهنگی روبه‌رو هستیم. پاولویچ^{۱۶} ساختار سیاسی ایران را در دوره قاجار استبدادی ترسیم می‌کند. ملت ایران، اسیر پنجه استبداد شاه بود و در زیر فشار مأموران دربار و حاکمان دولتی خرد می‌شد؛ حتی در ایالتها نیز، والیان و فرمانداران، حاکم مطلق به شمار می‌آمدند و در نهایت استبداد حکومت می‌کردند (پاولویچ، ۱۳۵۷: ۲۶ و ۲۵). در رمان می‌بینیم که فتحعلی‌شاه تحت تأثیر خوش‌زبانیها و خوش‌خدمتیهای زیردستان براحتی یکی را جایگزین شخص دیگر می‌کند. در جلد سوم می‌بینیم که وقتی حاجی‌بابا از سفر انگلستان بازمی‌گردد، وزیر عوض شده است. «چون این وزیر اعظم با من سابقه‌ای نداشت جز خوش آمدید تعارف دیگری با من نکرد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۳/ ۹۴۸)؛ حتی قبل از سفر به فرنگ، صدراعظم به او می‌گوید که میرزا فیروز مورد توجه شاه است و از موقعیت او نزد شاه احساس نگرانی می‌کند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۷۰).

شاه در پی خوشگذرانی و اردوهای تفریحی است. نمونه آن را در اردوی شاه به سلطانیّه می‌توان دید که طی آن صدها نفر به‌عنوان خدمتکار و رکابدار و ملازم با شاه همراه می‌شوند و همین امر هزینه‌های گزاف در پی داشت (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۶ و ۲۵۷). همراهان شاه در این اردو عبارت بودند از: یک فوج سرباز، شتران زنبورکخانه، یک دسته سواره و وزرا و صاحب‌منصبان بزرگ و مستوفیان و به سخن حاجی بابا «شهر در یک روز از ثلث سکنه محروم ماند» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۶).

نمونه دیگر آن در مهمانی شاه در خانه میرزا احمق حکیم‌باشی دیده می‌شود که ضمن آن شاه و همراهان و بزرگان کشور برای صرف ناهار به خانه حکیم‌باشی می‌روند و چه بسا هزینه‌ها و تشریفات بسیاری صرف این کار می‌شود (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۲۲۵-۲۳۵). به این مناسبت فرشهای زرین گسترده می‌شود؛ شاه‌نشین با شال اعلیٰ فرش می‌شود؛ گلدسته‌ها و گلدانهای نارنج و ترنج در اطراف حوضها چیده می‌شود. نه تنها در آشپزخانه میرزا احمق، که در آشپزخانه همسایه‌ها هم دیگهای غذا برپا می‌شود؛ گویی قرار است به تمام مردم شهر غذا داده شود. نوشیدنی‌ها و حلویات و مشروبات و بستنی‌ها و میوه‌ها و ... هم جای خود دارد. غیر از اینها لوطی‌باشها و دسته مقلدان و بازیگرها و نوازندگان و ... در مجلس هستند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۲۲۶ و ۲۲۷)؛ حتی حکیم‌باشی با وجود تقبل هزینه‌های گزاف مجبور می‌شود به شاه پیش‌کشی بدهد. او غیر از صد تومانی که هنگام ورود شاه پیش‌کش می‌کند، کنیزکان خود را به شاه عرضه می‌دارد. شاه زینب را می‌پسندد و می‌خواهد او را برای اردوی سلطانیّه تعلیم رقص و آواز دهند!

فتحعلی‌شاه پادشاهی مستبد و خودخواه و شهوتران بود (تجربه‌کار، ۱۳۵۰: ۱۵). «زوجات او را عجب نباشد که اگر کس شمار کند با هزار تن راست آید» (سپهر، ۱۳۷۷: ج ۱/ ۲۸۹) و اولاد و احفادش که اکنون در مملکت ایرانند زیاده از ده هزار تواند بود» (سپهر، ۱۳۷۷: ج ۱/ ۲۷۸). در رمان نیز شهوترانی و میل به کنیزکان در شاه و زبردستان او دیده می‌شود؛ مانند عشق فتحعلی‌شاه به زینب، نظرداشتن میرزا احمق حکیم‌باشی به زینب و برخی از کنیزکان. «حکیم نیز با همه حرص جاه و ترس پادشاه از دیدار کنیزکان بی‌لذت نیست و از هوی و هوس بشری بی‌خبر نه. از تو (حاجی بابا) چه پنهان که مطمح نظر خاصّ او منم (زینب)» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۲۰۳). ماجرای مریم در حرمسرای حاکم ایروان (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۸۸) نیز از این نمونه است.

شاه به شاعرانی که در پی مدح او بودند و به چاپلوسی می‌پرداختند، علاقه نشان می‌داد. او دهان چنین شاعرانی را با طلا پر می‌کرد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۹۸-۱۰۲). نمونه ظلم شاه را در ماجرای کشته شدن زینب می‌توان دید. ظلم و ستم شاه به زبردستان وی هم منتقل می‌شود. بسیاری از زبردستان شاه بویژه نسقچی‌باشی‌ها را انسانهایی سنگدل می‌بینیم که هرگونه ظلم و ستمی را مرتکب می‌شوند؛ از رشوه‌گیری و دروغ‌گویی و دزدی و آزار و کتک؛ به عنوان نمونه در ماجرای دورباش شدن حاجی‌بابا می‌بینیم که خودش به ظلم و ستم خود به مردم اعتراف می‌کند: «چه قدر مردمان معتبر را اهانت کردم و چنان بی‌محابا و بی‌تحاشی چماق به سر و مغز مردم می‌نواختم که نسقچیان می‌گفتند عجب حرامزاده‌ای به زمره ما داخل شده. به شهرت کارآمدی و جرأت و ظلم شدادی مانند سایر هم قطاران خود امیدوار بودم که رفته رفته به مناصب عالیه برسم» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۷). او به ظلم و ستم خود در آن برهه از زندگی اشاره می‌کند: «در آن اوقات زندگانیم در عالمی بود که بجز بینی‌دَری، گوش‌بُری، شقّه‌کردن، داغ‌نهادن، چشم‌کندن، دم‌توپ گذاشتن، از بام انداختن، چیزی دیگر نمی‌شنیدم. می‌توانم گفت که اگر پدرم را می‌دادند که پوستش را بکن و پر از کاه کن، چون همدانیها مضایقه نداشتیم» (رک: موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۶۰)؛ حتی نویسنده، فصلی را به عنوان «شمه‌ای از ظلم ملازمین دولت هنگام مأموریت» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۶۱) اختصاص داده است.

همچنین شاه براحتی اموالی را که بخشیده بود پس می‌گرفت. نمونه آن در ماجرای ملک‌الشعرا دیده می‌شود. زمانی که به شاه خبر می‌دهند که ملک‌الشعرا مرده است، اموال او را غصب می‌کند. ماجرا از این قرار است که وقتی حاجی‌بابا نامه آزادی و بازگشت ملک‌الشعرا را به پیشکار او می‌دهد، او سراسیمه و آشفته می‌شود. حاجی‌بابا علت را می‌پرسد و پیشکار در جواب می‌گوید: «اولاً پادشاه اموال او را از خانه و برگ و ساز، حتی اموال جاندار، مانند کنیزان گرجی به نره خر میرزای شاهزاده بخشید. ثانیاً دهش مصادره شد و به اعتمادالدوله رسید. ثالثاً منصبش به میرزا فضولی وعده داده شد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۵۹).

نامردخان هم، که سردسته و رئیس نسقچی‌هاست، مردی خوشگذران و در پی عیش و عشرت است؛ پنهانی شراب می‌خورد و در ملاّ حتی ملّایان را مذمت می‌کند. او میرغضب و جلّادی آزارده است؛ خانه‌اش عشرت‌آباد زن و مرد است و محلّ تار و

تنبک و رقص و آواز و از خباثت و نابکاری و عنف و سختی فروگذار نمی‌کرد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۱ و ۲۵۲).

در این دوره (حکومت فتحعلی‌شاه) هر کسی سعی می‌کند با دروغ و ریا به مرتبه‌ای بالاتر برسد و منفعت بیشتر و موقعیت بهتری را به دست آورد. همان طور که حاجی‌بابا این کار را انجام می‌دهد. او به هر حيله و ترفندی شده بویژه با اجرای موفق مأموریت به دست آوردن حبه از حکیم فرنگی موقعیت خود را نزد میرزا احمد تثبیت می‌کند؛ اما در پی شکست عشقی که می‌خورد، تصمیم می‌گیرد به خدمت نظام درآید؛ بنابراین هر طور که شده است این شغل را به دست می‌آورد و در راه ارتقای مقام خود از دروغ و دزدی و فریب و رشوه‌گیری و آدم‌فروشی دریغ نمی‌کند.

در امور خارجی نیز شاه هرگاه اراده می‌کرد با کشوری وارد جنگ می‌شد و در این امر تنها به منافع خود توجه می‌کرد و به منافع کشور و ملت توجهی نمی‌کرد. مناسبات جهانی و روابط خارجی در دوره قاجار در منطقه پیچیده و گسترده می‌شود و ایران بین دو قدرت بزرگ جهانی قرار می‌گیرد و ایران به صحنه کشمکش این دو نیروی خارجی تبدیل می‌شود. رقابتهای این دو قدرت جهانی به شکل‌گیری جنگهای ایران و روسیه منجر می‌شود که نتیجه‌ای جز فقر و فلاکت ایرانیان و تحمیل قراردادهای ننگین و الحاق بخشهای مهمی از ایران به روسیه ندارد (زرقانی، ۱۳۹۸: ج ۴/ ۱۱). اختلافات ایران و روسیه درباره گرجستان، سرآغاز جنگی دهساله (۱۲۱۸ تا ۱۲۲۸ ه.ق) میان ایران و روسیه شد. این دوره با فراز و نشیبهای زیادی برای ایرانیان و روسها همراه بود و شکستها و پیروزیهای کوچک و بزرگ بسیاری در پی داشت که در نهایت با امضای عهدنامه گلستان در سال ۱۲۲۸ هجری قمری پایان یافت. طبق این عهدنامه، مرزهای ایران تغییر کرد و نواحی شمالی رود ارس از ایران جدا شد (شمیم، ۱۳۷۹: ۹۲). در جنگ ایران و روس (۱۲۱۸-۱۲۲۸) روستاییان و ایلات، دچار خسارت فراوانی می‌شدند. آنان علاوه بر اینکه مجبور بودند بخشی از هزینه جنگ را تأمین کنند از لحاظ امنیت نیز در امان نبودند؛ مانند ماجرابی که برای مریم و یوسف و مردم روستایشان اتفاق افتاد (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۹۰-۲۸۰) یا ماجرای ده قاچ‌سوار (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۷۰-۲۶۱). نه تنها شاه که شاهزادگان نیز وقت خود را صرف خوشگذرانی و تفریح در اردوها و هزینه‌های این تفریحات را از مردم مطالبه می‌کردند. شاهزادگان نیز در این دوره در مناطق مختلف

کشور مستقر می‌شدند و املاک و مزارع را در اختیار می‌گرفتند و حتی در برخی موارد اوقاف را در اختیار می‌گرفتند و به بهانه ضرورت تأمین هزینه‌های گزاف، املاک اربابی را نیز غصب می‌کردند (مستوفی، ۱۳۶۱: ج ۱/ ۲۹) و به ظلم و ستم می‌پرداختند. ماجرای رفتن حاجی‌بابا و شیرعلی به ده قاچ‌سوار برای دریافت سیورسات اردوی شاهزاده از این دست است که مردم روستا به این دلیل که از لحاظ مالی بسیار فقیر و در تنگنا بودند، مجبور شدند با دادن رشوه به حاجی‌بابا و شیرعلی و فرستادن دو بره به عنوان پیشکش از خشم شاهزاده در امان بمانند (ر.ک: موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۷۰-۲۶۱) یا در ماجرای فرار حاجی‌بابا از دست ترکمانان می‌بینیم که اسیر شاهزاده ایرانی می‌شود و کارگزاران شاهزاده، سکه‌های او را می‌دزدند و اسبش را از او می‌گیرند و زمانی که حاجی‌بابا از شاهزاده طلب دادخواهی می‌کند، او سکه‌ها را از کارگزاران می‌گیرد و زیر بالین خود قرار می‌دهد و آن را به حاجی‌بابا پس نمی‌دهد. کارگزاران را روانه می‌کند و به حاجی‌بابا می‌گوید «تو هم برو پی کارت» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۰۹-۱۰۵) و زمانی که حاجی‌بابا به اعتراض می‌گشاید، شاهزاده به فرآش‌باشی دستور می‌دهد که «بزن با کفش توی دهنش، جهنم بشود» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۰۹). پس از آن ناامید و ناراحت نزد علی ساریان می‌رود و با او درد دل می‌کند. ساریان در جواب او می‌گوید: «تو توقع داشتی غیر از این بشود؟ خواه این، خواه بزرگی دیگر، هر چه به دستشان می‌افتد واپس نمی‌دهند. از دست نواب اشرف والا، اشرفی زرد گرفتن از دهان قاطر دسته قصیل سبز گرفتن است. مردکه شاهزاده است نه بازیچه؟ اگر دهن داری برآر وگرنه چشم بپوش و به صبر بکوش» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۰۹). در گفتار سی و چهارم رمان، کدخدای ده قاچ‌سوار علت بدبختی و فقر مردم ده را آمدن یکی از شاهزادگان به نام خراب‌قلی میرزا برای شکار بیان می‌کند. ماجرا از این قرار است که کسی از سوی شاهزاده به این ده می‌آید با این حکم که «ارباب فردا بدینجا به شکار گورخر و آهو و کبک می‌آید؛ به امر وی باید خانه‌ها را برای خدم و حشم او خالی کنید. مردم را جمع کرده است که تا وقت بودن شاهزاده در اینجا، خرج مطبخ و پول کاه و جو مالها همه با شماست» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۶۴).

«غالب رجال و کارگزاران ایران در آن عصر (فتحعلی‌شاه) مردمانی بودند بی علم و اطلاع و حریص و طماع و به نیرنگ خارجیان ناآشنا. این همه از یک سو و استبداد

مطلق و جهل شاه از سوی دیگر، مملکت را بتدریج از اعتبار و شکوه افکند» (تجربه‌کار، ۱۳۵۰: ۹)؛ به عنوان نمونه می‌بینیم که وزیر اعظم به ماهوتهایی که سفیر از انگلستان آورده بود و در ایران نبود، طمع می‌ورزد و حاجی‌بابا را مأمور مطالبه آن از سفیر انگلیس می‌کند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲ / ۵۶۷ و ۵۶۸) و این کار سبب می‌شود که یکی از ایلچیان انگلیس بگوید: «معلوم شد که صدر اعظم می‌خواهد لقمه شکم عامه را وصله دوش می‌خواهد لقمه شکم عامه را وصله دوش خود کند» (موریه، ۱۳۹۸: همان).

جامعه ایران دوره قاجار را از نظر اجتماعی باید در چارچوب ساختار قبیله‌ای و عشیره‌ای بررسی و تحلیل کرد (نیک‌خلق و عسگری نوری، ۱۳۷۷: ۱۴۹). حکومت قاجار مانند حکومت‌های قبل از خود قبیله‌ای بود و اختلاف‌های میان آنان (قبایل) مانع ایجاد حکومت مرکزی می‌شد. کاتم در این باره می‌گوید: «ایلات ایران نه تنها قادر به تشکیل جبهه متحد و یکپارچه‌ای نبود؛ بلکه حتی درون ایل هم وحدت کلمه وجود نداشت و دسته‌بندی‌های متعددی موجب تفرقه ایل می‌شد. بافت ایلی و عشیره‌ای از اساس با استقرار حکومت ملی و مطالبات ناسیونالیستی مخالف بود و اساساً ایلات را باید در ردیف نیروهای مخالف با ناسیونالیسم قرار داد» (کاتم، ۱۳۸۷: ۷۰) و همین مانع پیشرفت و مدرن شدن ایران می‌شد. جامعه از لحاظ اجتماعی اوضاع خوبی نداشت. هرج و مرج و بیسوادی در جامعه دیده می‌شد. هیچ کس از وضعیت خود راضی نبود. هرکسی برای رسیدن به قدرت سعی می‌کرد دیگری را به زمین بزند. در رمان نیز به عنوان نمونه، میرزا احمق حکیم‌باشی، که سعی در نابود کردن حکیم فرنگی داشت یا صدر اعظم سعی داشت با فرستادن میرزا فیروز به مأموریت انگلستان و دور کردن او از شاه موقعیت خود را تثبیت کند. هر قشری به هر قیمتی سعی می‌کرد کیسه خود را پر کند؛ شاه با انداختن هزینه‌های مهمانیها و اردوها به گردن مردم، وزیر با دزدی کردن هزینه‌هایی که به او داده می‌شد تا صرف هزینه‌های مختلف کند، ملایان با ایجاد صیغه‌خانه‌ها و عقد زنان مطلقه، نسقچیان با رشوه، دزدی، آزار، دروغ. حاجی‌بابا هم برای اینکه به اهداف خود دست یابد، دروغ‌گویی، فریبکاری و حقه‌بازی را در پیش می‌گیرد که نمونه آن را در کسب اموال و لوازم منزل از بیماران حکیم‌باشی و به دست آوردن یخدانهای میرزا احمق می‌توان دید. او با تأثیرپذیری از اربابان خود به ظلم و ستم دست می‌زند (دورباش) و یا رشوه می‌گیرد. در این رمان می‌بینیم که وکیل

نسقی‌باشی یعنی شیرعلی وقتی با حاجی‌بابا دوست می‌شود به او می‌گوید: «برادر، شاه مواجه نمی‌دهد؛ اگر هم بدهد دوا می‌شود. مزد ما، بسته به خدمت ما به قولاق یا به رشوت و نسق‌بها یا چیز دیگر؛ از این قبیلهاست» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۹). شیرعلی از حاجی‌بابا می‌خواهد که ارباب خود یعنی نسقی‌باشی را الگو قرار دهد و از او عبرت بگیرد؛ چرا که موجب او سالانه هزار تومان است؛ ولی خرج او پنج، شش برابر مواجهی است که دریافت می‌کند؛ بنابراین مجبور است این هزینه را از جاهای دیگر تأمین کند و یکی از راه‌های تأمین آن خانها و بزرگان مغضوبی هستند که مستحق کتک و جریمه می‌شوند و حد و اندازه کتک و جریمه آنها بستگی به مبلغی دارد که باید به نسقی‌باشی بدهند. اگر پول هنگفتی بدهند، چوب را به جای پای او به فلک می‌زنند (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۵۹). رابطه بالادست با زیردست بسیار غم‌انگیز است. خدمتکاران مانند بردگان مورد توهین و آزار قرار می‌گرفتند و حقوقی برای آنان در نظر گرفته نمی‌شد. در خانه میرزا احمق می‌بینیم همسر او مانند یک دیکتاتور به تمام معنا خدمتکاران را اذیت می‌کند و حتی آنان را مورد ضرب و شتم قرار می‌دهد و از هیچ تهمت و دشنامی در حق آنان دریغ نمی‌کند. در رمان می‌بینیم که شاه نیز به زیردستان موجب کافی نمی‌دهد؛ بنابراین آنها مجبور بودند خودشان از هر طریقی که شده است کیسه‌شان را پر کنند. به نظر این جستار یکی از دلایل جولان پیکاروها همین است. حاجی‌بابا به دلیل دریافت مزدگانیِ خبر بازگشت ملک الشعراء، نامه و اسب قاصد را می‌دزد تا خودش صاحب این پاداش شود (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۵۲-۱۵۶). فقر در جامعه بیداد می‌کند. بیشتر قشر جامعه در فقر و ناداری به سر می‌برند و برای تأمین حداقل درآمد و امکانات زندگی به هر کاری دست می‌زنند. حاجی‌بابا برای تأمین هزینه خود حتی حاضر می‌شود پنهانی اجساد را به حکیم فرنگی به منظور کالبد شکافی بفروشد. «به سر هر مرده که به زیر تیغ من افتد، فلان مبلغ به تو می‌دهم. به نوع و جنسش کاری ندارم؛ خواه مسلمان، خواه ارمنی، خواه یهودی، همه در نزد من یکی است» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۶۶). حاجی‌بابا هم سخنان او را به ذهن می‌سپارد. «سخنان او را به ذهن سپردم و در حقیقت این قدر به رضای خاطر او کوشیدم که کیسه‌ام به سنگینی و اوضاع و دستگام به رنگینی روی نهاد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۲/ ۵۶۶).

اوضاع فرهنگی ایران در دوره سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار نیز مناسب نیست. هنوز سطح سواد مردم جامعه پایین است. هنوز هم قشر عادی تحصیلات بسیار کمی دارند و مکتبخانه رواج دارد (موریه، ۱۳۹۸، ج ۱/ ۵۶). چون پدر حاجی‌بابا با یک آخوند دوست است، فرصت را غنیمت می‌شمارد و حاجی را نزد او به رایگان به تعلیم وامی‌دارد و همین امر سبب می‌شود آن قدر سواد ببندد که بتواند خوب سخن بگوید و روان بخواند (موریه، ۱۳۹۸، ج ۱/ ۵۶)؛ اما اغلب کودکان از تحصیل محروم و اغلب فرزندان افراد توانگر قادر به ادامه تحصیل بودند؛ مثلاً ملک‌الشعرا، که فرزند حاکم کرمان بود، توانست درس بخواند (موریه، ۱۳۹۸، ج ۱/ ۹۷). همین سطح سواد پایین جامعه سبب می‌شود خرافات، جادوگری و رمالی در جامعه رواج یابد. درویش صفر با آگاهی از این امر، پریان را علت مرگ درویش بی‌دین معرفی می‌کند. ماجرا از این قرار بود که درویش بی‌دین در هرات، ادعای نبوت کرد و در صومعه‌ای که در سر کوهی بود، ساکن شد و به مردم می‌گفت که با مائده سماوی به سر می‌برد؛ اما شبی یک بره پریان را با یک من پشمک می‌خورد و از هیضه می‌میرد. درویش صفر هم برای حفظ آبرو و با استفاده از سادگی مردم آنجا می‌گوید: «پریان به وجود آدمی بدین کمال رشک بردند و امر را بر روحانیان اشتباه نمودند. معده درویش را چنان از مائده روحانی انباشتند که جای نفس نگذاشتند؛ روحش همی‌جست و به همراهی باد شمالین تند به آسمان پنجم بالادست حضرت عیسی نشست؛ چه نمی‌خواست که زیر دست او نشیند» (موریه، ۱۳۹۸، ج ۱/ ۱۲۹).

این خرافات و پذیرش آن نه تنها در قشر پایین و عادی جامعه، بلکه در دربار هم دیده می‌شود و می‌بینیم که حتی زنان در حرامسرای شاه و برخی بزرگان نیز سعی می‌کردند مشکلات خود را از این طریق حل کنند؛ به عنوان نمونه در سرگذشت درویش بی‌دین با درویش صفر می‌بینیم به محض خبر ورود آنان به طهران، دجاجویان و دواخواهان از هر سوی روی می‌آوردند. «مادری با دو فرزند خود دعای چشم زخم می‌خواست. زنی از برای شوهر دعای عقدا‌لسان توقع داشت. پهلوانان حرز تیغ‌بندی، دختران دعای گشادی بخت، میراث خواهان، دعای مرگ وارثان می‌خواستند» (موریه، ۱۳۹۸، ج ۱/ ۱۲۸)؛ اما لقمه‌های چرب آنان اندرونیان و درباریان خرافاتی بودند و همین امر به بازار سودجویانی چون درویش بی‌دین یا درویش صفر و یا رمالان رمان

سرگذشت حاجی بابای اصفهانی رونق می‌بخشد؛ مثلاً درویش به پیرزنی از اندرون که می‌خواهد در رتبه از همه بانوان برتر باشد، جگر میمون می‌دهد؛ به دیگری که می‌خواهد مورد توجه شاه باشد، خاکستر میمون می‌دهد؛ به دیگری پیه خرس می‌دهد تا چین و چروک صورتش از بین برود و این گونه «لولهای قند بسیار به بازوان بلکه به ناف زنان بست و حب‌های گنده بسیار به حلق مردان فروکرد» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/۲۸۱)؛ حتی شاه نیز «از نظر اعتقادی به خرافات و دعانویسی پایبند بود» (زرقانی، ۱۳۹۸: ج ۲/۹). در چنین بافتی است که شخصیت‌های پیکاروی رمان نیز سعی می‌کنند با استفاده از فرصت به اهداف خود دست یابند؛ پول در بیاورند و موقعیت بالایی در میان مردم کسب کنند. نمونه آن را در درویش صفر، درویش بی‌دین می‌توان دید که چگونه با آگاهی از سادگی مردم، خرافات خود را به خورد آنان می‌دهند و کیسه‌های خود را سنگین می‌کنند. درویش صفر پس از مرگ درویش بی‌دین برای کسب درآمد راه استاد خود را ادامه می‌دهد. «من از مرگ درویش، مدتی به نام کوچک ابدالی او بقیه‌الجیشش را با ظلمات و تیر نجات او تاراج می‌کردم. در سایه مویها و استخوانها که از مزبله‌ها جمع می‌کردم و به نام موی و استخوان او (درویش بی‌دین) خرج می‌دادم و بیشتر از کشیشانی که به نام استخوان عیسی مبلغ‌ها اندوختند، اندوختم» (موریه، ۱۳۹۸: ج ۱/۱۳۰).

نتیجه‌گیری

پژوهش به بررسی ژانر ادبی رمان پیکارسک در رمان سرگذشت حاجی بابای اصفهانی اختصاص یافته است. نتایج بررسی‌های چنین است: شخصیت حاجی بابا به دلیل داشتن ویژگی‌هایی چون فقر و تهیدستی، جیره‌خوار اربابان متعدد بودن، بی‌ثباتی و تغییر هویت، زیرکی و باهوشی، فرصت‌جویی، فریبکاری و حيله‌گری، دروغ‌گویی و کذابی، ریاکاری و تزویر، دزدی، پایبند نبودن به اخلاق و ایستابودن، یک شخصیت پیکارو به‌شمار می‌آید. رمان سرگذشت حاجی بابای اصفهانی رمان پیکارسک به‌شمار می‌رود؛ زیرا ساختار داستان اپیزودیک است و ۱۳۴ گفتار را دربرمی‌گیرد؛ واقع‌گرایانه است؛ جنبه انتقادی دارد؛ هجوآلود و گاه طنزآمیز است؛ داستان از زبان شخصیت اصلی داستان یعنی حاجی بابای اصفهانی بازگو می‌شود؛ بنابراین زاویه دید اثر، اول شخص است و رمان به زبانی ساده و روان بیان شده؛ داستان زندگی یک پیکارو به تصویر کشیده شده و شخصیت اصلی رمان یعنی حاجی بابا ضد قهرمان است.

شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه است که سبب به ظهور رسیدن این گونه می‌شود. در هر جامعه‌ای که شرایط فراهم شود، شخصیت‌های پیکار و ظهور می‌کنند. زمان تألیف رمان *سرگذشت حاجی بابای اصفهانی* دوره پادشاهی فتحعلی‌شاه قاجار است. در این دوره ضعف و بی‌کفایتی پادشاه، استبداد، خودخواهی و شهوترانی او، فساد رجال، درباریان و سیاستمداران دولتی، دخالت‌ها و تجاوزهای بیگانگان بویژه انگلیس، جنگ با روس، فقر و سطح پایین سواد در جامعه، پریشانی اوضاع مردم، تشویش افکار مردم نسبت به اوضاع و احوال کشور، سبب به وجود آمدن نامنی، هرج و مرج، به‌هم‌ریختگی اوضاع جامعه ایران آن روزگار و پدیدآمدن انسانهای پیکار و صفت شده‌است؛ بنابراین می‌توان گفت که این ژانر، که محتوای آن انتقاد از شرایط آن روزگار و پیکار و هاست، شرایط آن دوره را بخوبی ترسیم کرده است.

پی‌نوشت

1. Abrams, M. H
2. Galt Harpham
3. Fanger de Haan
4. Claudio Guillin
5. A.A. Parker
6. Ihab Hassan
7. Christine j Whitbourn
8. Lazarillo de Tormes
9. Mateo Aleman
10. Guzman de Alfarache
11. Ferancisco de Quevedo
12. Buscon Life

۱۳. کلمه‌ای ترکی به معنی چادر و خیمه.

14. Picaroon
15. episodic novel
16. M. Pavlović

فهرست منابع

- ایبرمز، ام. اچ و گالت فرهم، جفری؛ (۱۳۸۷) *فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی*؛ ترجمه سعید سبزیان مرادآبادی، رهنما: تهران.
- بالائی، کریستف و کویی پرس، میشل؛ (۱۳۶۶) *سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی*؛ ترجمه احمد کریمی حکاک، پایروس: تهران.
- بهار (ملک‌الشعرا)، محمدتقی؛ (۱۳۶۹) *سبک‌شناسی؛ تاریخ تطوّر نثر فارسی*؛ تهران: امیرکبیر.

یوبانی، فرزاد؛ (۱۳۸۷) «جیمز موریه، حاجی بابا و ادبیات استعماری»؛ پژوهش زبان‌های خارجی، ش ۴۳، ص ۵-۲۷.

بوتور، میشل؛ (۱۳۷۹) *جستارهایی در باب رمان*؛ ترجمه سعید شهرتاش، سروش: تهران.

پاولویچ، م و همکاران؛ (۱۳۵۷) *سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران*؛ ترجمه هوشیار، چ سوم، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.

تراویک، باکتر؛ (۱۳۹۰) *تاریخ ادبیات جهان*؛ ج یک، ترجمه عربعلی رضایی، چ چهارم، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.

حلبی، علی اصغر؛ (۱۳۶۴) *مقدمه‌ای بر طنز و شوخ‌طبعی در ایران*؛ تهران: پیک ترجمه و نشر. داد، سیما؛ (۱۳۷۱) *فرهنگ اصطلاحات ادبی*؛ تهران: مروارید.

دانشگر، آذر؛ (۱۳۹۸) *پیکارسک حلقه پیوند «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و «سیاحت درویشی دروغین»؛ فصلنامه پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*؛ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد، ش ۳۵، ص ۵۷-۷۸.

رازی، نجم الدین؛ (۱۳۷۱) *مرصاد العباد*؛ تصحیح امین ریاحی، تهران: توس.

زرقانی، سید مهدی؛ (۱۳۹۸) *تاریخ ادبیات ایران و قلمرو زبان فارسی (۴) با رویکرد ژانری*؛ چ دوم، تهران: انتشارات فاطمی.

سبزیان مرادآبادی، سعید و میرجلال‌الدین کزازی؛ (۱۳۸۸) *فرهنگ نظریه و نقد ادبی (واژگان ادبیات و حوزه‌های وابسته)*؛ تهران: مروارید.

سپهر، محمدتقی لسان‌الملک؛ (۱۳۷۷) *ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)*؛ به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.

سبیر، هری؛ (۱۳۸۹) *پیکارسک؛ داستان قلاشان*؛ ترجمه فرزانه طاهری، تهران: مرکز.

شمیم، علی اصغر؛ (۱۳۷۹) *ایران دوره قاجار*؛ تهران: نشر زریاب.

صفا، ذبیح‌الله؛ (۱۳۶۳) *گنجینه سخن*؛ تهران: امیرکبیر.

عرب یوسف‌آبادی، فائزه و سمیرا بامشکی؛ (۱۳۹۵) «روایت‌شناسی تطبیقی گونه مقامه و پیکارسک»؛ *مجله زبان و ادبیات عربی*؛ ش چهاردهم، ص ۸۳-۱۰۵.

غنیمی‌الهلال، محمد؛ (۱۳۹۰) *ادبیات تطبیقی (تاریخ و تحول، اثرپذیری، اثرگذاری فرهنگ و ادب اسلامی)*؛ ترجمه مرتضی آیت‌آ... زاده شیرازی. تهران: امیرکبیر.

فشاهی، محمدرضا؛ (۱۳۵۴) *گزارشی کوتاه از تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فتودالی ایران*؛ تهران: گوتنبرگ.

سرگذشت حاجی بابا اصفهانی به مثابه رمان پیکارسی

کادن، جان آنتونی؛ (۱۳۸۶) *فرهنگ توصیفی ادبیات و نقد*؛ ترجمه کاظم فیروزمند، چ دوم، شادگان: تهران.

کاتم، ریچارد؛ (۱۳۷۸) *ناسیونالیسم در ایران*؛ ترجمه احمد تدین، تهران: کویر
لوته. یاکوبز؛ (۱۳۸۸) *مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما*؛ امید نیک‌فرجام. مینوی‌خرد:
تهران

مستوفی، عبدالله؛ (۱۳۶۱) *شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار)*؛
چ دوم، تهران: زوآر.

موریه، جیمز؛ (۱۳۷۶) *حاجی بابای اصفهانی*؛ ترجمه میرزا حبیب اصفهانی، علمی: تهران.

میرصادقی، جمال و میمنت (ذوالقدر)؛ (۱۳۹۰) *راهنمای رمان‌نویسی*؛ تهران: سخن.

میرصادقی، جمال؛ (۱۳۷۶) *ادبیات داستانی*؛ تهران: سخن.

ناطق، هما؛ (۱۳۵۳) *از ماست که بر ماست*؛ تهران: آگاه.

نیک خلق، علی‌اکبر و عسگری نوری؛ (۱۳۷۷) *زمینه‌های جامعه‌شناسی عشایر ایران*؛ تهران:
چاپخش.

Abrams, M. H. & Galt Harpham, G, (2009). *A Glossary of Literary Terms*, Boston: Wadsworth Cengage Learning.

Brewer, E, Cobham, (2003). *Brewer Dictionary of phrasand fable*.
London: Blackmask Online.

Wicks, Ulrich, (1974). "The Natur of Picaresque Narrative: A Model Approach", *PMLA*, 89 (1974), 240-249.

